

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ – ΠΟΛΥΤΕΧΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ, ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ &
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

Πλατή Σοφία

**Διπλωματική Εργασία:
Κοινωνικό Κεφάλαιο και Περιφερειακές Ανισότητες
στην Ελλάδα**

**Επιβλέπων Καθηγητής:
Πολύζος Σεραφείμ**

Βόλος, Σεπτέμβριος 2009

Περίληψη

Αντικείμενο αυτής της εργασίας είναι η εξέταση και η διερεύνηση ενός σημαντικού παράγοντα της οικονομίας και της κοινωνίας, του «κοινωνικού κεφαλαίου». Παράλληλα επιχειρείται η συσχέτιση του κοινωνικού κεφαλαίου με το ανθρώπινο κεφάλαιο και πως αυτοί οι δυο σημαντικοί παράγοντες επηρεάζουν την οικονομική και περιφερειακή ανάπτυξη μιας περιοχής και τη δημιουργία ή όχι ανισοτήτων μεταξύ των νομών της Ελλάδας.

Από την συσχέτιση του κοινωνικού κεφαλαίου με μερικά σημαντικά οικονομικά και κοινωνικά στοιχεία διαπιστώθηκε ότι οι ανισότητες που υπάρχουν, ως προς το κοινωνικό κεφάλαιο, τείνουν να ακολουθούν τις ανισότητες που εμφανίζονται λόγω σημαντικών οικονομικών μεγεθών (πχ. ΑΕΠ). Περιοχές με υψηλό επίπεδο ανάπτυξης παρουσιάζουν ανεπτυγμένες τις μορφές του κοινωνικού κεφαλαίου, ενώ αντίθετα περιοχές με χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης έχουν σχετικά χαμηλά ποσοστά συμμετοχής του κοινωνικού κεφαλαίου.

Μέσα από την αποτελεσματική αξιοποίηση των κοινωνικών δικτύων, συνεργασιών και του αυξημένου επιπέδου της εμπιστοσύνης, σε συνδυασμό και με την αξιοποίηση της οικονομίας της γνώσης, η χώρα θα μπορέσει να περιορίσει το περιφερειακό της πρόβλημα και να ακολουθήσει μια όσο το δυνατόν πιο συγκλίνουσα οικονομική ανάπτυξη.

Λέξεις Κλειδιά: κοινωνικό κεφάλαιο, ανθρώπινο κεφάλαιο, περιφερειακή ανάπτυξη, περιφερειακές ανισότητες

Abstract

Object of this work is the examination and the investigation of important factor of economy and society, “social capital”. At the same time is attempted the cross-correlation of social capital with the human capital and how these two important factors influence economic and regional development of a region and the creation or no inequalities between the prefectures of Greece.

By the cross-correlation of social capital with certain important economic and social elements it was found that the inequalities that exist, as for the social capital, tend to follow the inequalities that rise in important economic sizes (eg. GDP). Regions with high level of growth present developed the forms of social capital, while on the contrary, regions with low level of growth have relatively low rates of attendance of social capital.

Through the effective exploitation of social networks, collaborations and increased level of confidence, in combination with the exploitation of economy of knowledge, the country might limit her regional problem and follow, as much as possible, a more converging economic growth.

Keywords: social capital, human capital, regional development, regional inequalities

Ευχαριστίες

Για την πραγματοποίηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας υπήρξε σημαντική η συμβολή αρκετών ανθρώπων τους οποίους θα ήθελα να ευχαριστήσω.

Αρχικά, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Σεραφείμ Πολύζο, Επίκουρος Καθηγητής Αστικής και Περιφερειακής Οικονομικής Ανάπτυξης και Πολιτικής του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας τόσο για τη βοήθεια επιλογής του θέματος όσο και για την καθοδήγηση, τις πολύτιμες συμβουλές και τις παρατηρήσεις του, βοηθώντας στην περάτωση της πτυχιακής μου εργασίας.

Τέλος, ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω να αποδώσω στους γονείς μου για τη στήριξή του όλα αυτά τα χρόνια και στους φίλους μου για τη συμπαράσταση κατά τη διάρκεια εκπόνησης της πτυχιακής μου εργασίας και για τις ωραίες στιγμές που περάσαμε αυτά τα πέντε χρόνια.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κατάλογος πινάκων.....	5
Κατάλογος διαγραμμάτων	6
Εισαγωγή	8
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	10
1.1 Γενικά.....	10
1.2 Ορισμός της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου	10
1.3 Κοινωνικό κεφάλαιο και οικονομική μεγέθυνση	15
1.4 Ανθρώπινο κεφάλαιο και οικονομία της γνώσης	20
1.5 Σκοπός και στόχοι της διπλωματικής εργασίας.....	25
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ.....	27
2.1 Δυνατότητες μέτρησης του κοινωνικού κεφαλαίου.....	27
2.1.1 Μεθοδολογικές προσεγγίσεις.....	27
2.1.2 Τρόποι και μεθοδολογίες για τη μέτρηση του κοινωνικού κεφαλαίου	29
2.2 Κοινωνικό κεφάλαιο και επίπεδο εκπαίδευσης.....	37
2.3 Ανισότητες στο διατιθέμενο κεφάλαιο μεταξύ των νομών της Ελλάδας	38
2.4 Διαχρονικές μεταβολές του επιπέδου εκπαίδευσης για το 1981 – 1991 και 1991 - 2001	46
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ.....	51
3.1 Επίδραση του κοινωνικού κεφαλαίου στο επίπεδο ανάπτυξης μιας περιοχής και το αντίστροφο.....	53
3.2 Συσχέτιση κοινωνικού κεφαλαίου με βασικά οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά κάθε νομού.....	56
3.2.1 Κοινωνικό κεφάλαιο και πληθυσμιακό μέγεθος νομών	57
3.2.2 Κοινωνικό κεφάλαιο και αστικό μέγεθος / βαθμός αστικοποίησης.....	60

3.2.3 Κοινωνικό κεφάλαιο και μεταβολή πληθυσμού 1981 – 1991, 1991 – 2001	65
3.2.4 Κοινωνικό κεφάλαιο και επίπεδο ευημερίας	69
3.2.5 Κοινωνικό κεφάλαιο και πανεπιστήμια	75
3.2.6 Κοινωνικό κεφάλαιο και παραγωγικότητα νομών	76
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	82
4.1 Σημασία του κοινωνικού κεφαλαίου για την ανάπτυξη	82
4.2 Ύπαρξη σημαντικών χωρικών διαφοροποιήσεων	83
4.3 Μετανάστευση προς ανεπτυγμένους νομούς	85
4.4 Προτάσεις	87
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	92

Κατάλογος πινάκων

Πίνακας 1: Έρευνες και μελέτες που αφορούν το ανθρώπινο κεφάλαιο και την οικονομική ανάπτυξη

Πίνακας 2: Συστατικά ενός περιεκτικού δείκτη κοινωνικού κεφαλαίου

Πίνακας 3: Προτεινόμενο πλαίσιο δεικτών μέτρησης κοινωνικού κεφαλαίου

Πίνακας 4: Μεθοδολογικές προσεγγίσεις για τη μέτρηση του κοινωνικού κεφαλαίου

Πίνακας 5: Κατανομή βασικών ΜΚΟ στην Ελλάδα

Πίνακας 6: Κατανομή Περιβαλλοντικών ΜΚΟ στην Ελλάδα

Πίνακας 7: Δείκτες κοινωνική υποδομής των νομών της Ελλάδας για το 2001

Πίνακας 8: Δείκτες κοινωνική υποδομής των νομών της Ελλάδας για το 1991

Πίνακας 9: Ποιότητα ανθρώπινου δυναμικού (1981, 1991, 2001)

Πίνακας 10: Πληθυσμιακό μέγεθος νομών

Πίνακας 11: Ποσοστό συμμετοχής αστικού πληθυσμού

Πίνακας 12: Δημογραφικά χαρακτηριστικά νομών

Πίνακας 13: Δείκτες ευημερίας και εισοδήματος στους νομούς της χώρας

Πίνακας 14: Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν 1991, 2001 και ποσοστό μεταβολής

Πίνακας 15: Συσχετίσεις του επιπέδου εκπαίδευσης

Κατάλογος διαγραμμάτων

Διάγραμμα 1: Κοινωνικό Κεφάλαιο – Όργανο Προώθησης Οικονομικής Ολοκλήρωσης και Ευημερίας

Σχήμα 1: Διαδικασία γνώσης/μάθησης

Διάγραμμα 2: Δείκτες κοινωνική υποδομής για τις περιφέρειες Κεντρικής, Δυτικής Μακεδονίας και Ανατολικής Μακεδονίας – Θράκης (2001)

Διάγραμμα 3: Δείκτες κοινωνική υποδομής για τις περιφέρειες Στερεάς Ελλάδας, Ηπείρου και Θεσσαλίας (2001)

Διάγραμμα 4: Δείκτες κοινωνική υποδομής για τις περιφέρειες Κρήτης, Βόρειο – Νότιο Αιγαίο και Ιονίων Νησιών (2001)

Διάγραμμα 5: Δείκτες κοινωνική υποδομής για τις περιφέρειες Αττικής, Πελοποννήσου και Δυτικής Ελλάδας (2001)

Διάγραμμα 6: Ποσοστό εγγράμματου πληθυσμού περιφερειών (επί του συνόλου του πληθυσμού των περιφερειών για το 2001)

Διάγραμμα 7: Συσχέτιση επιπέδου εκπαίδευσης με το πληθυσμιακό μέγεθος των νομών 2001

Διάγραμμα 8: Συσχέτιση επιπέδου εκπαίδευσης με το βαθμό αστικοποίησης των νομών 2001

Διάγραμμα 9: Ποσοστό αστικοποίησης 1991, 2001

Διάγραμμα 10: Ποσοστό μεταβολής πληθυσμού περιφερειών Αττικής, Πελοποννήσου και Δυτικής Ελλάδας

Διάγραμμα 11: Ποσοστό μεταβολής πληθυσμού περιφερειών Ηπείρου, Θεσσαλίας και Στερεά Ελλάδα

Διάγραμμα 12: Ποσοστό μεταβολής πληθυσμού περιφερειών Κρήτης, Βορείου – Νοτίου Αιγαίου και Ιονίων Νήσων

Διάγραμμα 13: Ποσοστό μεταβολής πληθυσμού περιφερειών Κεντρικής, Δυτικής Μακεδονίας και Ανατολικής Μακεδονίας – Θράκης

Διάγραμμα 14: Συσχέτιση επιπέδου εκπαίδευσης με κκ ΑΕΠ των νομών 2001

Διάγραμμα 15: Συσχέτιση επιπέδου εκπαίδευσης με την πυκνότητα κατοίκησης 2001

Διάγραμμα 16: Συσχέτιση επιπέδου εκπαίδευσης με τον αριθμό των ιατρών 2001

Διάγραμμα 17: Συσχέτιση επιπέδου εκπαίδευσης με τις κκ αποταμιευτικές καταθέσεις 2001

Διάγραμμα 18: Συσχέτιση επιπέδου εκπαίδευσης με επιβατικά αυτοκίνητα ΙΧ 2001

Διάγραμμα 19: Συσχέτιση επιπέδου εκπαίδευσης με τις κύριες τηλεφωνικές συνδέσεις 2001

Διάγραμμα 20: Συσχέτιση επιπέδου εκπαίδευσης με κκ δηλωθέν εισόδημα 2001

Διάγραμμα 21: Συσχέτιση επιπέδου εκπαίδευσης με εργατικό δυναμικό 2001

Διάγραμμα 22: Ποσοστό μεταβολής ΑΕΠ 1991 – 2001 για τους νομούς της χώρας

Διάγραμμα 23: Συσχέτιση επιπέδου εκπαίδευσης με την παραγωγικότητα των νομών 2001

Εισαγωγή

Η παρούσα διπλωματική εργασία φέρει τον τίτλο «Κοινωνικό Κεφάλαιο στην Ελλάδα και Περιφερειακές Ανισότητες». Σκοπός αυτής της εργασίας είναι η διερεύνηση δυο βασικών παραγόντων της κοινωνίας αλλά και της οικονομίας, του κοινωνικού και του ανθρώπινου κεφαλαίου και πως αυτοί οι δυο παράγοντες επηρεάζουν τις ανισότητες στο εσωτερικό των νομών.

Η Ελλάδα βρίσκεται στην νοτιοανατολική Ευρώπη και σύμφωνα με την απογραφή του πληθυσμού του 2001 ο μόνιμος πληθυσμός της χώρας είναι 10.964.020 κατοίκους και διαθέτει σημαντικές αστικές συγκεντρώσεις. Σύμφωνα με το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο κατατάσσεται στην 28^η θέση (29.043\$), απ' όλες τις χώρες του κόσμου, με βάση το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν κατά κεφαλήν σε ονομαστική αξία. Λόγω της πληθώρας των πόλεων και των μικρών οικισμών που διαθέτει και λόγω του διαφορετικού μεγέθους των περιοχών αυτών, δημιουργούνται ανισότητες μεταξύ τους. Οι ανισότητες αυτές μπορούν να προέρχονται από πολλούς τομείς (οικονομικούς, πολιτιστικούς, κοινωνικούς, τουριστικούς, βιομηχανικούς, κλάδους παραγωγής κ. αλ.). Σε αυτή την διπλωματική εργασία θα ερευνήσουμε, συγκεκριμένα, για τον τρόπο με τον οποίο επιδρά το κοινωνικό κεφάλαιο στις ανισότητες μεταξύ των περιοχών.

Όσον αφορά το περιεχόμενο της εργασίας χωρίζεται σε τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο αναπτύσσεται το θεωρητικό πλαίσιο της εργασίας, στο οποίο δίνονται οι έννοιες του κοινωνικού κεφαλαίου, του ανθρώπινου κεφαλαίου της περιφέρειας, της οικονομικής μεγέθυνσης και της οικονομικής ανάπτυξης. Στη συνέχεια γίνεται μια γενική επισκόπηση των θεωριών και των ερευνών εκείνων όπου αναφέρουν πως το κοινωνικό κεφάλαιο επιδρά στην οικονομική ανάπτυξη και τι συσχετισμός υπάρχει μεταξύ τους.

Στο δεύτερο κεφάλαιο καταγράφονται οι δυνατότητες μέτρησης του κοινωνικού κεφαλαίου και στις διάφορες μεθοδολογίες και πλαίσια εργασίας που έχουν πραγματοποιηθεί. Ακόμη γίνεται μια ανάλυση των περιφερειακών ανισοτήτων που υπάρχουν στην Ελλάδα και της σχέσης του κοινωνικού κεφαλαίου με το επίπεδο εκπαίδευσης. Επιπλέον με τη χρήση ενός δείκτη ποιότητας του ανθρώπινου δυναμικού παρουσιάζονται οι ανισότητες που παρουσιάζονται για τους νομούς της Ελλάδας για τις χρονικές περιόδους 1981 – 1991 και 1991 – 2001.

Το τρίτο κεφάλαιο αναφέρεται στις περιφερειακές ανισότητες και το κοινωνικό κεφάλαιο. Γίνεται ο συσχετισμός του κοινωνικού κεφαλαίου με βασικά οικονομικά και κοινωνικά στοιχεία της κοινωνίας όπως το πληθυσμιακό μέγεθος των νομών, το αστικό μέγεθος / βαθμός αστικοποίησης, η μεταβολή του πληθυσμού 1981 – 1991, 1991 – 2001, το επίπεδο ευημερίας των νομών, η παραγωγικότητα των νομών και τα πανεπιστήμια.

Στο τελευταίο κεφάλαιο γίνονται κάποιες γενικές παρατηρήσεις που αφορούν στην σημασία του κοινωνικού κεφαλαίου για την ανάπτυξη, στην ύπαρξη σημαντικών χωρικών διαφοροποιήσεων και στη μετανάστευση που παρατηρείται είτε προς ανεπτυγμένους νομούς είτε προς αναπτυσσόμενους νομούς. Στο τέλος αυτού του κεφαλαίου διατυπώνονται τα συμπεράσματα που προέκυψαν κατά τη διάρκεια εκπόνησης της παρούσας εργασίας και αναφέρονται και ορισμένες προτάσεις και πολιτικές που μπορούν να ακολουθηθούν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1 Γενικά

Σε αυτό το κεφάλαιο θα επιχειρήσουμε να δώσουμε την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου, έτσι όπως αυτή ορίζεται από διάφορους θεωρητικούς και επιστήμονες. Η σωστή επίτευξη του κοινωνικού κεφαλαίου επιτυγχάνεται με μια σειρά από διάφορες δραστηριότητες όπως αμοιβαιότητα, εμπιστοσύνη, κανόνες, κοινότητες και το σημαντικότερο με το ανθρώπινο κεφάλαιο. Επίσης γίνεται αναφορά και στο συνδυασμό του κοινωνικού κεφαλαίου με το ανθρώπινο κεφάλαιο και πως αυτοί οι δύο βασικοί παράγοντες της κοινωνίας και της οικονομίας επιδρούν στην οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση μιας περιοχής.

1.2 Ορισμός της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου

Αρχικά θα επιχειρήσουμε να δώσουμε τον ορισμό του "κοινωνικού κεφαλαίου" (social capital). Σύμφωνα με τους ορισμούς που έχουν δώσει οι P. Bourdieu, J. Coleman και R. Putnam, το κοινωνικό κεφάλαιο αναφέρεται στο σύνολο των μη οικονομικών πόρων, πραγματικών ή φανταστικών, που αποδίδονται σε άτομα, ομάδα ή σε ένα δίκτυο κοινωνικών σχέσεων και χαρακτηρίζονται από εμπιστοσύνη, αμοιβαιότητα και κοινά αποδεκτούς κανόνες συμπεριφοράς, που διευκολύνουν τη συνεργασία και τη συλλογική δράση των ανθρώπων, με στόχο το γενικό συμφέρον. Άρα, το κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί να θεωρηθεί ως πόρος που έχει ως βάση τη συλλογική δράση και μπορεί να έχει αποτελέσματα σε ευρύτατη οικονομική και κοινωνική κλίμακα.

Συνοπτικά, το κοινωνικό κεφάλαιο αναφέρεται :

- Στα χαρακτηριστικά της κοινωνικής ζωής – δίκτυα, νόρμες και εμπιστοσύνη – που επιτρέπουν στους συμμετέχοντες να δρουν συνολικά/μαζικά και πιο αποτελεσματικά έτσι ώστε να επιδιώκουν κοινούς στόχους
- Στους κοινωνικούς δεσμούς και στους κανόνες. Οποιοσδήποτε εννοείται από αυτούς τους δεσμούς – άτομο, ευρύτερη κοινότητα ή φατρία – πρέπει να προσδιορίζεται εμπειρικά και όχι με ορισμούς
- Στις σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους.

Είναι μια διαδικασία «εκ των κάτω» και αφορά πολίτες, ίδιας ή διαφορετικής καταγωγής και κουλτούρας, που συνδέονται κοινωνικά και δημιουργούν δίκτυα και ενώσεις. Ωστόσο, ο όρος «κοινωνικό κεφάλαιο» έχει μεγαλύτερη βαρύτητα γιατί: α) τοποθετεί τα κοινωνικά δίκτυα στο ίδιο επίπεδο με άλλες μορφές κεφαλαίου, όπως το οικονομικό κεφάλαιο, το φυσικό κεφάλαιο και το ανθρώπινο κεφάλαιο και αποκτά έτσι μεγαλύτερη βαρύτητα σε ένα κόσμο με ορθολογική οικονομική θεώρηση των πραγμάτων και β) το κοινωνικό κεφάλαιο διαθέτει κοινά χαρακτηριστικά με άλλες μορφές κεφαλαίου, γιατί κάποιος μπορεί να επενδύσει σε αυτό και να αποκομίσει οφέλη αργότερα (Καραμάνου, 2006).

Ο Portes (1998) υποστηρίζει ότι το κοινωνικό κεφάλαιο σηματοδοτείται από τις παρακάτω συνιστώσες:

(1) Κοινωνικές διαδικασίες που οδηγούν στο κοινωνικό κεφάλαιο όπως συλλογικότητα και εμπιστοσύνη.

(2) Το ίδιο το κοινωνικό κεφάλαιο

(3) Οι εκβάσεις του κοινωνικού κεφαλαίου.

Τέλος ο P.Bourdieu ορίζει ως κοινωνικό κεφάλαιο «το σύνολο των πραγματικών ή δυνητικών πόρων που συνδέονται με την κατοχή ενός ανθεκτικού δικτύου λίγο-πολύ θεσμοθετημένων σχέσεων αμοιβαίας εξοικείωσης και αναγνώρισης». Αναγνωρίζει και άλλες μορφές κεφαλαίου όπως το οικονομικό κεφάλαιο (χρήματα), το πολιτισμικό κεφάλαιο (καλαισθησία, εκπαίδευση) και το συμβολικό κεφάλαιο (δύναμη, κύρος)

Το κοινωνικό κεφάλαιο κατά το Bourdieu, μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να εξασφαλίσει πόρους με τη βοήθεια ή όχι άλλων μορφών κεφαλαίου. Το κοινωνικό κεφάλαιο που κατέχει κάποιος εξαρτάται από:

(1) Το πλήθος των συνδέσεων δικτύου που το άτομο μπορεί να επιστρατεύσει αποτελεσματικά και

(2) Το μέγεθος και τα είδη του κεφαλαίου (π.χ. οικονομικό, πολιτισμικό, συμβολικό) που κατέχονται με καθένα από τους οποίους δικτυώνεται. (Μαρινέλλη, 2009).

Το κοινωνικό κεφάλαιο εκφράζει μορφές κοινωνικής οργάνωσης, δίκτυα, θεσμούς συμμετοχής και κοινωνικής εμπιστοσύνης σε τοπικό επίπεδο, τα οποία δρουν καταλυτικά για τον συντονισμό και την συνεργασία προς αμοιβαίο όφελος. Η κοινωνική αλληλεγγύη και εμπιστοσύνη είναι απαραίτητη για τον σχηματισμό του κοινωνικού κεφαλαίου, πράγμα που έχει ως άμεσο αποτέλεσμα την κοινωνική συνοχή

μειώνοντας ταυτόχρονα το κόστος των συναλλαγών μεταξύ των φορέων και επομένως επιταχύνοντας την κοινωνική ανάπτυξη. Η μείωση του κόστους των συναλλαγών επιφέρει ομογενοποίηση του κοινωνικού πεδίου και συγκρότηση μιας εύρυθμης λειτουργίας στις κάθε είδους κοινωνικές ανταλλαγές (οικονομικές, πολιτικές). Οι υπηρεσίες και η κυκλοφορία των καταναλωτών - πολιτών αναπτύσσονται, δεδομένου ότι η κοινωνική συνοχή βασίζεται στο κοινωνικό κεφάλαιο, πράγμα που βοηθά στην εύρυθμη και οικονομικότερη διανομή των πλουτοπαραγωγικών πηγών. Με τον τρόπο αυτό μειώνεται η εγκληματικότητα και ο κοινωνικός αποκλεισμός γεγονός που συνεπάγεται εξοικονόμηση πόρων από δαπάνες για ασφάλεια, φυλακές, δικαστήρια, κλοπές και νομικές προσφυγές. Το κοινωνικό κεφάλαιο είναι η βάση των κοινοτικών- κοινωνικών αρχών της ισότητας η “equity”.

Τυπικά η ιδέα του κοινωνικού κεφαλαίου συνδέεται με τις σχέσεις στην κοινωνία πολιτών. Φυσικά τέτοιες σχέσεις διασυνδέουν και δημόσιους οργανισμούς και θεσμούς. Η δημόσια διακυβέρνηση η οποία στηρίζεται στην υπόθεση της δημόσιας ευημερίας, διαφάνειας και κοινωνικής συνοχής αποτελεί την βάση για την εμπιστοσύνη και την κοινωνική ενσωμάτωση, σχέσεις που ενδυναμώνουν το κοινωνικό κεφάλαιο. Οι πολιτικές, νομικές, κοινωνικές συνθήκες που κυριαρχούν σε μια χώρα εκφράζουν δίκτυα και έθιμα για την κοινωνική συν-εργασία. Οι αποτελεσματικοί λοιπόν πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί συμπληρώνουν και ενισχύουν τα δίκτυα της κοινωνίας των πολιτών.

Αυτή η ενίσχυση αποτελεί μια μορφή κοινωνικής διακυβέρνησης η οποία δομεί την συναίνεση μέσω της συνεργασίας τοπικών φορέων με σκοπό την επίλυση όχι μόνο των οικονομικών αλλά και των πολιτιστικών και των κοινωνικών προβλημάτων μέσω της απασχολησιμότητας. Οι κοινωνικές ανάγκες μπορούν να εκπληρωθούν μέσω ενός πολιτισμού συνέργιας και άμιλλας στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας.

Οι κοινωνικές ανάγκες σε τοπικό επίπεδο εμπεριέχουν στοιχεία εθελοντισμού και καινοτομίας κάτι που είναι συνυφασμένο με την επιχειρηματικότητα. Η κοινωνική οικονομία έχει διαφορετικές όψεις στον Βορρά από τον Νότο. Στον Βορρά αποτελεί τον Τρίτο Τομέα όπου δρα κυρίως σαν οργανωμένος εθελοντισμός αλλά και μέσω της διαχείρισης των ταμείων συντάξεων (Pension Funds), της ιδιωτικής μη κερδοσκοπικής οικονομίας (not-for-profit) και της οργανωμένης δράσης των Ιδρυμάτων (Foundations). Στον Νότο η δημοφιλής και σκιώδης παρα-οικονομία, που

φυσικά έχει το ταίρι της στην παρα-νομική δραστηριότητα, είναι πολλές φορές μεγαλύτερη από την επίσημη «οικονομική» και νομική δραστηριότητα. Αλήθεια πως θα μειώνονταν αυτή η δραστηριότητα εάν οι ανάγκες διαβίωσης, ο αποκλεισμός, η φτώχεια αντιμετωπίζονταν με μια διοίκηση κοινωνικής συνοχής με σκοπό την ανάπτυξη της τοπικής παραγωγικής δύναμης (local capacity building). Στην προσπάθεια αυτή είναι δυσδιάκριτο που είναι το ιδιωτικό και πού το δημόσιο ενδιαφέρον. Σε μικρές κοινότητες η μικρο-πίστωση είναι πολύ σημαντική. Εκεί στην μικρο-χρηματοδότηση βρίσκουμε την ποιότητα της κρατικής προστασίας για τον τοπικό σχηματισμό του κεφαλαίου ο οποίος είναι απαραίτητος για την «ανάπτυξη». (Τσομπάνογλου, 2004).

Το κοινωνικό κεφάλαιο αυξάνει, όταν οι άνθρωποι συνεργάζονται σε εθελοντικές οργανώσεις και όταν επικοινωνούν μεταξύ τους. Η συσσώρευση κοινωνικού κεφαλαίου διευκολύνει ακόμη και την επίλυση των διαφορών και τον συγκερασμό διαφορετικών συμφερόντων και απόψεων. Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι η συσσώρευση κοινωνικού κεφαλαίου επιτυγχάνεται με:

(α) Εθελοντική συμμετοχή σε δίκτυα, ατόμων ή ομάδων, στη βάση της ισότητας των μελών. Το κοινωνικό κεφάλαιο αφορά οριζόντιες σχέσεις (μεταξύ των μελών της κοινότητας και της οικογένειας) αλλά και κάθετες μεταξύ των κοινοτήτων και των διαφόρων θεσμών και φορέων (και κυβερνητικών). Είναι περίπου αυτονόητο το πόσο σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν τα δίκτυα στη διεθνή μετανάστευση. Έχει άλλωστε αναπτυχθεί και σχετική θεωρία, γνωστή ως «Θεωρία των Δικτύων».

(β) Αμοιβαιότητα: Τα άτομα παρέχουν υπηρεσίες στους άλλους ή ενεργούν προς όφελος άλλων με προσωπικό κόστος, προσδοκώντας, γενικώς και αορίστως, ότι θα υπάρξει ανταπόδοση σε κάποιο απροσδιόριστο χρόνο στο μέλλον, όταν οι ίδιοι θα το χρειάζονται. Δημιουργείται, δηλαδή, ένας συνδυασμός βραχυπρόθεσμου αλτρουισμού και μακροπρόθεσμου συμφέροντος.

(γ) Εμπιστοσύνη: Η εμπιστοσύνη επιτρέπει την ανάληψη ρίσκου, όταν υπάρχει η πεποίθηση ότι οι άλλοι θα αντιδράσουν θετικά και υποστηρικτικά ή τουλάχιστον δεν θα υπονομεύσουν την πρωτοβουλία. Ο Fukuyama (1995) προσδιόρισε την εμπιστοσύνη ως εξής: «Εμπιστοσύνη είναι η προσδοκία που γεννάται στο πλαίσιο μιας οργάνωσης για κανονική, έντιμη και συντροφική συμπεριφορά, από τα άλλα μέλη της οργάνωσης, στη βάση κοινών κανόνων». Στο επίπεδο του κράτους συνεπώς, όσο μεγαλύτερη κοινωνική συναίνεση υπάρχει (δηλαδή μεγαλύτερη

εμπιστοσύνη μεταξύ των κοινωνικών εταίρων), τόσο μεγαλύτερη η πρόοδος της χώρας.

(δ) Κανόνες (νόρμες): Συνήθως είναι άγραφοι αλλά κατανοητοί κοινωνικοί κανόνες και αρχές που παρέχουν το πλαίσιο για ανεπίσημο κοινωνικό έλεγχο, χωρίς την προσφυγή σε θεσμικές διαδικασίες επιβολής κυρώσεων. Πολλοί υποστηρίζουν, ότι, όπου υπάρχει ισχυρό κοινωνικό κεφάλαιο, εκεί η εγκληματικότητα είναι χαμηλή, καθώς και η ανάγκη για αστυνόμευση.

(ε) Κοινότητα: Το συνδυασμένο αποτέλεσμα της εμπιστοσύνης, των δικτύων, των κανόνων και της αμοιβαιότητας δημιουργεί μια ισχυρή κοινότητα, ικανή να απομακρύνει τον κίνδυνο οποιουδήποτε επίδοξου ομορτουμιστή που θα επιχειρήσει να εκμεταλλευτεί το κοινωνικό κεφάλαιο της κοινότητας, χωρίς ο ίδιος να έχει προσφέρει. Η κοινότητα δεν είναι ιδιοκτησία κανενός, αλλά αξιοποιείται από όλους. Μόνο όπου υπάρχει ένα ισχυρό έθος εμπιστοσύνης, αμοιβαιότητας και αποτελεσματικών κοινωνικών κυρώσεων εναντίον των παραβατών και των «free riders», μπορεί να διατηρηθεί η κοινότητα στο διηνεκές προς όφελος όλων.

(στ) Ανθρώπινο και Κοινωνικό Κεφάλαιο: Το ανθρώπινο κεφάλαιο αντιπροσωπεύει πολύτιμους πόρους, όπως είναι η γνώση και οι δεξιότητες που εκπορεύονται από την εκπαίδευση, την κατάρτιση και την εμπειρία. Μερικά είδη ανθρώπινου κεφαλαίου, όπως η ομαδική εργασία και η ικανότητα επικοινωνίας λειτουργούν υποστηρικτικά προς το κοινωνικό κεφάλαιο. Επομένως επενδύσεις στο ανθρώπινο κεφάλαιο συμβάλλουν στην ανάπτυξη και των δύο τύπων κεφαλαίου (Καραμάνου, 2006).

Διαχρονικά βασικό ζητούμενο της περιφερειακής ανάπτυξης, είναι ο προσδιορισμός των παραγόντων που συμβάλλουν στην ανάπτυξη της οικονομίας με απώτερο στόχο την επίτευξη υψηλής και βιώσιμης οικονομικής ανάπτυξης. Συνεπώς αυτό που χρειάζεται η οικονομία είναι η υιοθέτηση και εφαρμογή πολιτικών που να αξιοποιούν νέους δυναμικούς συντελεστές ανάπτυξης. Η επένδυση στη γνώση, η ενίσχυση της γνώσης και καινοτομίας, η τόνωση της επιχειρηματικότητας, η πραγματοποίηση των διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων και η δημιουργία ενός αποτελεσματικού σύγχρονου, και δίκαιου κράτους έχει αποδειχθεί ότι επιταχύνουν τους ρυθμούς ανάπτυξης, βελτιώνουν την ανταγωνιστικότητα, μειώνουν τις περιφερειακές ανισότητες, αντιμετωπίζουν την ανεργία και προωθούν την κοινωνική συνοχή (Σταϊκούρας, 2006).

Το ανθρώπινο κεφάλαιο και οι δεξιότητες που είναι συσσωρευμένες σε ένα κράτος/περιφέρεια καθορίζουν τον μακροπρόθεσμο ρυθμό μεγέθυνσης – ανάπτυξής του. Οι επενδύσεις στην εκπαίδευση χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό κοινωνικής αποδοτικότητας. Υπό ορισμένες προϋποθέσεις ένα αρχικό πλεονέκτημα μιας χώρας / περιφέρειας σε σχέση με μια άλλη όσον αφορά το ανθρώπινο κεφάλαιο θα έχει ως αποτέλεσμα μια μόνιμη διαφορά στο επίπεδο του εισοδήματος. Έτσι επενδύοντας τους συντελεστές παραγωγής εργασία και κεφάλαιο σε έρευνα και ανάπτυξη μία οικονομία είναι ικανή να βελτιώσει όχι μόνο την δική της κερδοφορία αλλά και την παραγωγικότητά της.

1.3 Κοινωνικό κεφάλαιο και οικονομική μεγέθυνση

Το κύριο αντικείμενο της μακροοικονομικής είναι το συνολικό εισόδημα και ο καθορισμός του. Το εισόδημα αποτελεί το κύριο οικονομικό μέτρο του επιπέδου διαβίωσης: όσο υψηλότερο εισόδημα διαθέτει κάποιος τόσο περισσότερα αγαθά είναι σε θέση να αποκτήσει και άρα τόσο περισσότερο θεωρείται ότι βελτιώνεται η οικονομική θέση και η ατομική ευημερία του. Με αυτή την έννοια, όπως χαρακτηριστικά έθεσε το ζήτημα ο νομπελίστας οικονομολόγος Robert Lucas (1988): ‘Από τη στιγμή που κάποιος αρχίζει να σκέπτεται γύρω από το φαινόμενο της οικονομικής μεγέθυνσης είναι πολύ δύσκολο να σκεφτεί οτιδήποτε άλλο’.

Η οικονομική μεγέθυνση θεωρείται σήμερα ως ένα από τα κυριότερα αντικείμενα της οικονομικής επιστήμης γιατί ασχολείται με το εισόδημα, τις μεταβολές του, καθώς και τους παράγοντες που επιδρούν καθοριστικά στα παραπάνω. Είναι γνωστό ότι το εισόδημα εξαρτάται από τη διαχρονική επιλογή μεταξύ τρέχουσας κατανάλωσης και αποταμίευσης- επένδυσης (που ισοδυναμούν με μελλοντική κατανάλωση). Άρα όλες οι αποφάσεις για το εισόδημα και την ευημερία συνδέονται αναπόφευκτα με την επιλογή των νοικοκυριών μεταξύ κατανάλωσης και αποταμίευσης με στόχο τη μεγιστοποίηση της ευημερίας τους, καθώς και με την επιλογή της παραγωγής των επιχειρήσεων με στόχο τη μεγιστοποίηση του κέρδους. Με βάση τα παραπάνω, η ανάλυση γίνεται συνήθως σε μακροοικονομικό πλαίσιο (εισόδημα, κατανάλωση, επενδύσεις-αποταμίευση), αλλά τα εργαλεία που χρησιμοποιούνται αφορούν συχνά τη μικροοικονομική συμπεριφορά των ατόμων και των επιχειρήσεων. Η μελέτη αυτών των επιδράσεων σε συνολικό επίπεδο σε συνδυασμό με την αριστοποίηση αυτών των αποφάσεων αποτελούν ένα ισχυρότατο

εργαλείο για την ολοκληρωμένη περιγραφή και κατανόηση του οικονομικού συστήματος (Καλαϊντζιδάκης και Καλυβίτης, 2002).

Με την ευρεία έννοια η ανάπτυξη κατανοείται ως μια πολυδιάστατη διαδικασία, η οποία δεν ταυτίζεται με την επιδίωξη στενών χρηματικών και υλικών απολαβών αλλά ενσωματώνει ως συστατικά της στοιχεία την ανάπτυξη νέων, ανώτερων πολιτιστικών αντιλήψεων και αξιών. Η έννοια της ανάπτυξης δεν είναι ουδέτερη ούτε εκφράζει απλώς αφηρημένα νοήματα που μπορούν εύκολα να εκφραστούν με «αντικειμενικά» μεγέθη κοινωνικής δραστηριότητας (Λαμπριανίδης, 2005).

Πιο συγκεκριμένα, με βάση τα οικονομικά κριτήρια, ανάπτυξη θεωρείται η ικανότητα μιας οικονομίας να παράγει ένα διαρκώς αυξανόμενο όγκο αγαθών και υπηρεσιών. Αναφορικά με την "ανάπτυξη", οι δυο βασικοί όροι που συνήθως χρησιμοποιούνται στη βιβλιογραφία είναι η "οικονομική ανάπτυξη" (economic development) και η "οικονομική μεγέθυνση" (economic growth). Σύμφωνα με την κοινή αντίληψη πολλές φορές η οικονομική ανάπτυξη ταυτίζεται με την οικονομική μεγέθυνση, για αυτό το λόγο πρέπει να γίνει η εξής διάκριση: Η οικονομική μεγέθυνση δείχνει μια θετική μεταβολή στα οικονομικά μεγέθη μιας περιφέρειας και κυρίως αύξηση του παραγόμενου προϊόντος. Η οικονομική ανάπτυξη είναι μια πολύπλευρη διαδικασία, η οποία αναφέρεται σε διαρθρωτικές αλλαγές μονιμότερου χαρακτήρα, οι οποίες οδηγούν σε σωρευτική και αυτοσυντηρούμενη αύξηση του κατά κεφαλή πραγματικού εισοδήματος. Βέβαια η ανάπτυξη δεν είναι μόνο η οικονομική, αλλά μπορεί να είναι κοινωνική, τεχνολογική, κ.λπ. Τις περισσότερες φορές η οικονομική ανάπτυξη συνδέεται με τις υπόλοιπες μορφές ανάπτυξης ή είναι δυνατόν να τις "παρασύρει" σε ανάλογη μεταβολή (Πολύζος, 2004). Έννοιες όπως ανάπτυξη για την οικονομική επιστήμη και οικονομική ανάπτυξη, σημαίνουν συσσώρευση κεφαλαίου και επέκταση. Η επέκταση είναι αυτή που παράγει κεφάλαιο, το οποίο συσσωρεύεται, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί για την αύξηση της παραγωγής, η οποία αθροισζόμενη, μας δίνει το εθνικό προϊόν (Μουσουρά, 2005).

Ένας ακόμη ορισμός της οικονομικής ανάπτυξης είναι, η αύξηση του εθνικού προϊόντος σε σταθερές τιμές. Έστω ότι υπολογίζουμε το "πραγματικό" ΑΕΠ¹ για δύο διαφορετικά έτη και κατόπιν συγκρίνουμε τα ΑΕΠ των δύο αυτών ετών. Η εμφάνιση, ενδεχομένως, μιας αύξησης στο ΑΕΠ δεν σημαίνει όμως και βελτίωση του βιοτικού

¹ Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν

επιπέδου. Αυτό θα συμβεί μόνο, αν παράλληλα αυξηθεί και το κατά κεφαλή εισόδημα και γι' αυτό ίσως χρειάζεται να γίνουν οι κατάλληλες προσαρμογές, ώστε να υπολογίζεται η μεταβολή στο κατά κεφαλήν εισόδημα (Asteriou και Agiomirgianakis, 2001).

Η καθιέρωση της παγκοσμιοποίησης ως κεντρικού φαινομένου της εποχής μας σημαίνει ότι ο παραδοσιακός εθνικός θεσμός του κράτους βλέπει να διαβρώνεται η κυριαρχία του, εξαιτίας της αλληλεξάρτησης μεταξύ των μελών της διεθνούς κοινωνίας. Η μεταβατικότητα είναι πλέον χαρακτηριστικό, λόγω της παγκοσμιοποίησης, όλων των αναπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών. Μεταβατικότητα σημαίνει παγκόσμιες ροές ανθρώπων (μετανάστευση), κεφαλαίου, πληροφοριών, ιδεών, τεχνολογιών οι οποίες αυξάνονται ραγδαία, ενώ οι θεσμοί και η πρακτική για τη διαχείριση τους υστερούν σε επίπεδο οργάνωσης.

Κάθε περίοδος μεγάλων κοινωνικών αλλαγών, όχι μόνο σε πολιτικό, αλλά και σε οικονομικό, τεχνικό, πολιτιστικό, επικοινωνιακό επίπεδο, δημιουργεί στους δρώντες ένα έλλειμμα ασφάλειας και ανησυχίες δεδομένου ότι το συνεχώς εξελισσόμενο κοινωνικό τοπίο δεν προλαβαίνει να ... παλιώσει. Το ρίσκο που φαίνεται να κυριαρχεί, μας αναγάγει σε ένα χαρακτηριστικό φαινόμενο που είναι παραδοσιακό, μας φέρνει τώρα την έννοια της εμπιστοσύνης σαν μιας νέας αρχής απαραίτητης για την *κοινωνική συνοχή* που απαιτείται. Το κυρίαρχο κεφάλαιο φαίνεται πλέον να είναι το κοινωνικό, απαραίτητο ακόμη και για την περίφημη οικονομική ανάπτυξη.

Η οικονομική σημασία της ύπαρξης σημαντικού κοινωνικού κεφαλαίου είναι προφανής. Η «αυθόρμητη κοινωνικότητα» (spontaneous sociability) μειώνει σημαντικά το κόστος των συναλλαγών (transaction costs) επιταχύνοντας τις συναλλαγές. Αντίθετα, η έλλειψη του απαιτούμενου κοινωνικού κεφαλαίου πρέπει να αναπληρώνεται με άλλους τρόπους, συνηθέστερα με χρονοβόρες διαπραγματεύσεις και ένα πλήθος πολύπλοκων κανονισμών και νομικών ρυθμίσεων, που ουσιαστικά αποτελούν μορφή φορολόγησης (Bergheim, 2005).

Είναι γεγονός ότι το νέο "κοινωνικό" περιβάλλον εκφράζεται με νέες έννοιες, όπως κοινωνικό κεφάλαιο, κοινωνική συνοχή, τοπικά σύμφωνα απασχόλησης, που έχουν γίνει μέρος του νέου λεξιλογίου της κοινωνικής ανάπτυξης. Με το κοινωνικό κεφάλαιο οι κοινωνίες και οι οικονομίες τους έρχονται κοντά σε ένα πυκνό δίκτυο ενώσεων όπου συγκροτείται η βάση διασύνδεσης της ευελιξίας της εργασίας με την κοινωνική προστασία. Σημαντικό ρόλο στην παραπάνω διαδικασία είναι η ανάγκη για

βελτίωση της ποιότητας τού ανθρώπινου δυναμικού. Η βελτίωση και η ενίσχυση της Ενεργούς Μάθησης αποτελεί κύριο τρόπο βελτίωσης της ανταγωνιστικότητας.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση περιφερειακή οικονομική ανάπτυξη είναι η έκβαση μιας αλληλεπίδρασης μεταξύ, αφ' ενός, της καινοτομίας στα περιφερειακά δίκτυα και, αφ' ενός, των απτών και άυλων προτερημάτων μιας περιοχής. Στην πραγματικότητα δεν υπάρχουν όλα τα δίκτυα και περιφερειακά δίκτυα που συμβάλλουν στην περιφερειακή ευημερία. Η σύνδεση των περιφερειακών δικτύων μεταξύ τους μπορεί να δώσει πρόσβαση σε πολύτιμους πόρους όπως είναι οι ευκαιρίες γνώσης και αγοράς (Rutten και Boekema, 2007). Η περιφερειακή οικονομική ανάπτυξη αντιμετωπίζεται ως κεντρική πτυχή της επαρχιακής ανάπτυξης. Πρόσθετες πτυχές της επαρχιακής ανάπτυξης είναι η πληθυσμιακή αύξηση, η αύξηση των τιμών εδάφους και ο πλούτος του πληθυσμού (Karlsson και Johansson, 2008).

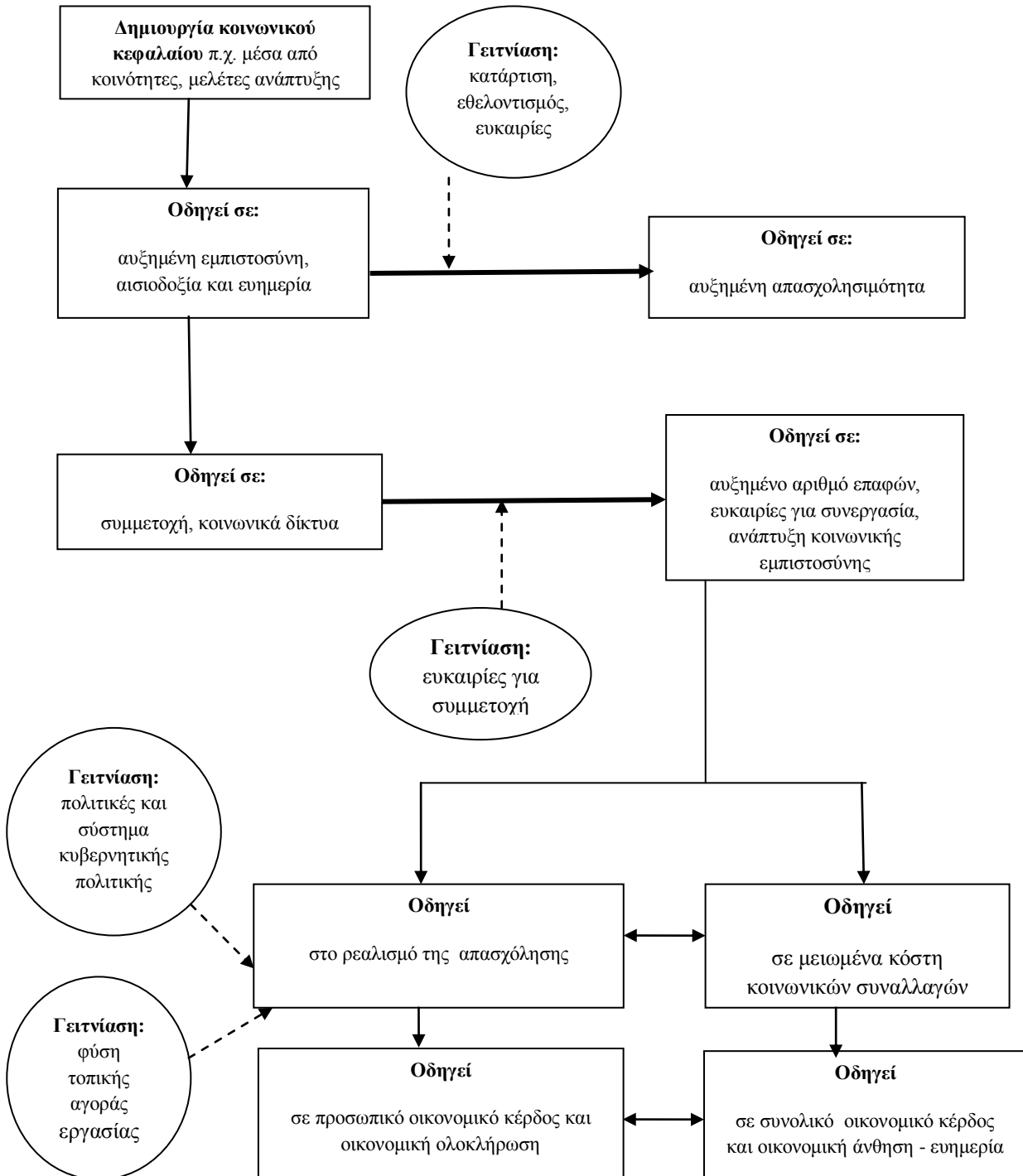
Για την επίτευξη ανάπτυξης και δημιουργικής παραγωγής μιας περιοχής/περιφέρειας απαιτείται η συνέργια διαφορετικών δραστηριοτήτων έτσι ώστε να υπάρξει ποικιλομορφία και παραλλαγές. Οι παρακάτω επτά παράγοντες αποτελούν απαραίτητες συνθήκες για δημιουργικές διαδικασίες σε μια περιοχή/περιφέρεια:

- (1) Γενναιόδωρη ή ανεκτική στάση απέναντι στα πειράματα.
- (2) Ευπροσάρμοστη σύνθεση της γνώσης και ειδικότητες.
- (3) Ευπροσάρμοστη και σχετικά ανεξέλεγκτη οικονομική βάση για την επιστήμη, το επιχειρηματικό πνεύμα και την πολιτιστική ζωή.
- (4) Δυνατότητες για τις αυθόρμητες και άτυπες προσωπικές επαφές μεταξύ των διαφορετικών περιοχών.
- (5) Πολύπλευρο κοινωνικό και φυσικό περιβάλλον.
- (6) Ένα συναίσθημα ότι οι ανάγκες είναι μεγαλύτερες από τους πραγματικούς πόρους ή τις δυνατότητες.
- (7) Μια εύκαμπτη κοινωνική και οικονομική οργάνωση, η οποία υπερβαίνει μερικές φορές τα σύνορα στη δομική αστάθεια.

Οι παραπάνω προτάσεις της δημιουργικής περιφέρειας προτείνουν ότι οι μεγάλες και πλούσιες σε γνώση αστικές περιοχές θα έχουν μεγαλύτερο οικονομικό πλεονέκτημα σε αντίθεση με άλλες περιοχές (Karlsson και Johansson, 2008).

Το παρακάτω διάγραμμα αποτελεί ένα χρήσιμο εννοιολογικό πλαίσιο στο οποίο μπορεί να βασισθεί η επιτυχής και αποτελεσματική έκβαση της οικονομικής ολοκλήρωσης αξιοποιώντας σε ικανοποιητικό βαθμό το διαθέσιμο κοινωνικό κεφάλαιο (The Development Agency for the North East of England, 2005).

Διάγραμμα 1: Κοινωνικό Κεφάλαιο – Όργανο Προώθησης Οικονομικής Ολοκλήρωσης και Ευημερίας

Πηγή: The Development Agency for the North East of England, 2005

Οι Andersson και Karlsson (2005) υποστηρίζουν ότι οι προοπτικές και οι δυνατότητες ανάπτυξης της οικονομίας μιας περιοχής και αύξησης της δημιουργικότητάς της συνοψίζονται στους εξής τομείς: α) στα υψηλά επίπεδα

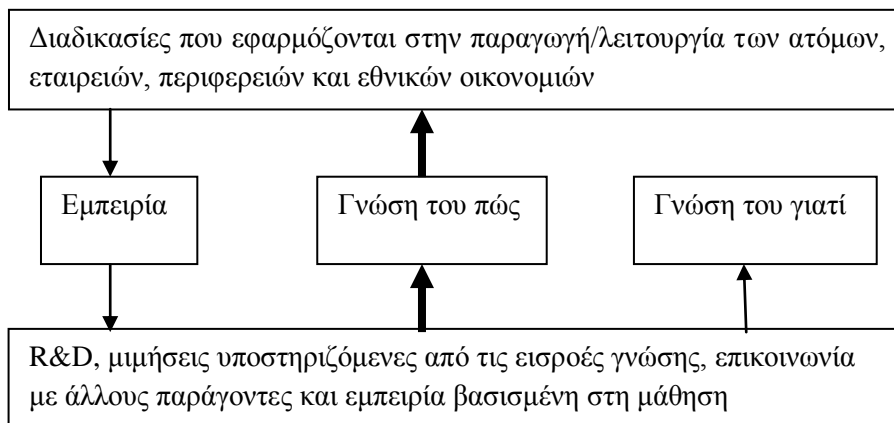
ικανότητας, β) στους πολλούς τομείς της ακαδημαϊκής και πολιτιστικής δραστηριότητας, γ) στις άριστες δυνατότητες για εσωτερικές και εξωτερικές επικοινωνίες και δ) στις ευρέως κοινές αντιλήψεις για τις ανικανοποίητες ανάγκες.

Το κοινωνικό κεφάλαιο θεωρείται ένα σημαντικό όργανο με το οποίο προωθείται η οικονομική ολοκλήρωση. Η επιτυχής και αυξανόμενη οικονομική ολοκλήρωση μπορεί να επιτευχθεί με την ανάπτυξη κοινωνικών δικτύων από τα άτομα και τις ομάδες, με τη βελτίωση των κανόνων και των συμπεριφορών εμπιστοσύνης μεταξύ των ατόμων, με την αύξηση των ευκαιριών για πρόσβαση στην απασχόληση και με την ενίσχυση των ικανοτήτων και της αποδοτικότητας τόσο των μεμονωμένων ατόμων όσο και των ομάδων συνολικά.

1.4 Ανθρώπινο κεφάλαιο και οικονομία της γνώσης

Η οικονομία της μάθησης σημαίνει μια οικονομία στην οποία η επιτυχία των ατόμων, των εταιρειών, των περιφερειών και των εθνικών οικονομιών αντανακλούν την ικανότητά τους να μαθαίνουν. Στο σχήμα 1 απεικονίζεται η διαδικασία της οικονομίας της μάθησης.

Σχήμα 1: Διαδικασία γνώσης/μάθησης

Πηγή: Karlsson, Johansson 2008

Από το παραπάνω σχήμα η πιο σημαντική παρατήρηση είναι ότι η αλληλεπίδραση μεταξύ των εταιριών σε μια περιοχή/περιφέρεια μπορεί να είναι ο κύριος παράγοντας δημιουργίας μείγματος γνώσης στην περιοχή. Έτσι αναγεννάτε το ερώτημα πως η γνώση επηρεάζει την οικονομίας μιας περιοχής. Υπάρχουν δυο προσεγγίσεις για αυτό το ερώτημα:

α) η γνώση επηρεάζει την παραγωγική λειτουργία μιας περιοχής/περιφέρειας, το οποίο σημαίνει ότι βελτιώνει την παραγωγικότητα των εισαγωγών και

β) η γνώση επηρεάζει την κλίμακα – αξία των διαφόρων ποικιλιών προϊόντων που παράγονται στην περιοχή/περιφέρεια (Karlsson και Johansson, 2008).

Σε αυτό το σημείο σκόπιμη γίνεται η αναφορά στο ανθρώπινο κεφάλαιο και στη συμβολή του ως προς το κοινωνικό κεφάλαιο και την οικονομική ανάπτυξη.

Το ανθρώπινο κεφάλαιο είναι ο πιο σημαντικός παράγοντας της παραγωγής στις νέες οικονομίες. Είναι το σύνολο των δυνατοτήτων και της γνώσης των ατόμων. Μετράει την ποιότητα της προσφοράς εργασίας και μπορεί να αυξηθεί μέσω της εκπαίδευσης, της επιπλέον εκπαίδευσης και μέσω των εμπειριών. Περιλαμβάνει και άλλες δυο έννοιες όπως εκπαίδευση και γνώση. Εκπαίδευση είναι μια επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο, ενώ η μάθηση είναι μια διαδικασία απόκτησης γνώσεων και ικανοτήτων μέσω της μελέτης, των εμπειριών και της διδασκαλίας. Γνώση είναι η ενημέρωση και η κατανόηση συνδεδεμένων γεγονότων, αληθειών και πληροφοριών τα οποία έχουν αποκτηθεί μέσα από τις εμπειρίες, τη μάθηση ή τον αυτοέλεγχο (Bergheim, 2005).

Τις τελευταίες δεκαετίες, ο κόσμος έχει αντιληφθεί την εμφάνιση της οικονομίας της γνώσης, στην οποία οι περιοχές/περιφέρειες αντιμετωπίζονται όλο και περισσότερο ως ανεξάρτητες, δυναμικές αγορές, οι οποίες συνδέονται με άλλες περιοχές μέσω των ροών γνώσης και προϊόντων. Στο πλαίσιο της οικονομίας της γνώσης δεν έχουν όλα τα είδη γνώσης την ίδια σημασία. Η γνώση μπορεί να χωριστεί σε τέσσερα είδη: α) γνώση του τι, β) γνώση του γιατί, γ) γνώση του πώς και δ) γνώση του ποιος. Τα δυο πρώτα είδη γνώσης μπορούν να κωδικοποιηθούν, ενώ στα δύο τελευταία είναι ουσιαστικά αδύνατη οποιαδήποτε κωδικοποίησή τους (Φουτάκης, 2004). Σκόπιμος κρίνεται ο προσδιορισμός της περιφέρειας, ο οποίος θεωρείται ως κάτι πιο αυστηρά προσδιορισμένο. Αντιστοιχεί, δηλαδή, σε μια ολοκληρωμένη δομή, ώστε να μπορεί να διαχωριστεί από τις άλλες περιφέρειες (Πολύζος, 2004). Κάθε τέτοια περιοχή/περιφέρεια έχει ως βάση της την επιστημονική, την τεχνολογική, και την επιχειρηματική γνώση, οι οποίες γνώσεις της αντιπροσωπεύονται από τις υπάρχουσες γνώσεις των εταιριών και των άλλων οργανώσεων που βρίσκονται στην περιοχή καθώς επίσης και από το ανθρώπινο και κοινωνικό δυναμικό που συνδέεται με τον πληθυσμό της περιοχής/περιφέρειας. Μια περιοχή/περιφέρεια χαρακτηρίζεται επίσης από το εκπαιδευτικό της σύστημα, από τις τρέχουσες δραστηριότητες γνώσης-παραγωγής στα πανεπιστήμια, από τα ερευνητικά

εργαστήρια και τις εταιρίες, καθώς επίσης και την εισροή και εκροή της γνώσης που πραγματοποιείται σε διάφορα στάδια (Karlsson και Johansson, 2008).

Στο μέτρο όπου το ανθρώπινο κεφάλαιο δίνει μεγαλύτερη ελευθερία και δυνατότητες παραγωγικότερης παρέμβασης, βελτιώνεται η οικονομική κατάσταση κάθε χώρας. Επίσης, στο μέγεθος ή στο βαθμό όπου τα αυξημένα εισοδήματα θα αυξήσουν το εύρος των επιλογών και δυνατοτήτων που απολαμβάνουν τα νοικοκυριά και οι κυβερνήσεις, η οικονομική ανάπτυξη θα εμπλουτίζει με τη σειρά της την οικονομική ανάπτυξη (Δριτσάκης και Κηπουρού, 2007).

Τις τελευταίες δεκαετίες υπάρχουν αρκετές αντιπαραθέσεις και διαφορετικές προσεγγίσεις για το ανθρώπινο κεφάλαιο. Αρκετά σημαντικό μέρος της βιβλιογραφίας έχει ασχοληθεί με το ρόλο του ανθρώπινου κεφαλαίου στον προσδιορισμό του επιπέδου και ανάπτυξης του ΑΕΠ και γενικότερα της περιφερειακής ανάπτυξης.

Από τη μια πλευρά το ανθρώπινο κεφάλαιο θεωρείται ως ο εμπλουτισμός στην απορρόφηση και την καινοτομία νέων τεχνολογιών. Στις νέες θεωρίες ανάπτυξης που βασίζονται στην τεχνολογική πρόοδο, η καινοτομία νέων τεχνολογιών είναι ο μοναδικός παράγοντας της μακροχρόνια οικονομικής ανάπτυξης. Για το λόγο αυτό το ανθρώπινο κεφάλαιο καθορίζει ένα μεγάλο μέρος της μακροχρόνιας πορείας μια οικονομίας (Asteriou και Agiomirgianakis, 2001). Από την άλλη πλευρά άλλες θεωρίες τονίζουν ότι οι αποδόσεις του ανθρώπινου και φυσικού κεφαλαίου μαζί παρουσιάζουν αυξημένες αποδόσεις, δημιουργώντας το ανθρώπινο κεφάλαιο ως έναν παράγοντα που προκαλεί ενδογενή ανάπτυξη. Ακολουθώντας αυτή την προσέγγιση, η ανάπτυξη του ανθρώπινου κεφαλαίου πρέπει και μπορεί να επηρεάσει την ανάπτυξη του εισοδήματος. (Δριτσάκης και Κηπουρού, 2007).

Στην εργασία τους οι Benhabib και Spiegel (1994) χρησιμοποιώντας τη συνάρτηση παραγωγής Cobb-Douglas και διαστρωματικά στοιχεία από 121 χώρες (υποανάπτυκτες, αναπτυσσόμενες και ανεπτυγμένες) βρήκαν για τις χώρες της Αφρικής και της Λατινικής Αμερικής, ότι ο συντελεστής του ανθρώπινου κεφαλαίου είναι αρνητικός και μη στατικά σημαντικός. Αυτό σημαίνει ότι το ανθρώπινο κεφάλαιο δε συντελεί στην οικονομική ανάπτυξη. Οι παράγοντες όμως που εξηγούν το φαινόμενο αυτό είναι η εισοδηματική ανισότητα που υπάρχει στις χώρες αυτές, καθώς και η πολιτική αστάθεια (Asteriou και Agiomirgianakis, 2001).

Κατά καιρούς η βιβλιογραφία μας έχει δώσει αμφιλεγόμενα αποτελέσματα στη σχέση ανάμεσα στο ανθρώπινο κεφάλαιο και στην ανάπτυξη. Ο Islam (1995)

βρήκε ότι το ανθρώπινο κεφάλαιο ή αλλιώς η εκπαίδευση στην οικονομική ανάπτυξη δεν είναι σημαντική, ίσως και μερικές φορές αρνητική. Σε μια πρόσφατη εργασία του ο Barro (2001) βρήκε την εκτίμηση για την επίδραση του δείκτη του ανθρώπινου κεφαλαίου να είναι μηδενική. Η κύρια αιτία στην οποία οφείλονται αυτά τα αποτελέσματα συνδέεται με το γεγονός ότι το ανθρώπινο κεφάλαιο είναι μια έννοια όπου δε μετράται άμεσα όπως συμβαίνει με άλλα οικονομικά αγαθά.

Σε εργασίες τους οι De la Fuente και Domenech (2002) ασχολούνται με το θέμα ποιότητας των στοιχείων και καταλήγουν στο ότι η αναπτυξιακή επίδραση των διορθωμένων δεικτών εκπαιδευτικής γνώσης για 21 χώρες του ΟΟΣΑ είναι σημαντική και θετική.

Ο Jenkins (1995) χρησιμοποίησε ετήσια στοιχεία για την περίοδο 1971 – 1992 για το Ηνωμένο Βασίλειο και ως πληρεξούσιο του ανθρώπινου κεφαλαίου χρησιμοποίησε τη συνολική παραγωγή μαζί με το φυσικό κεφάλαιο, το εργατικό δυναμικό και το βαθμό αξιοποίησης παραγωγικής δυναμικότητας και μια χρονική τάση. Το γενικό αποτέλεσμα επιβεβαιώνει ότι η επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο αυξάνει την παραγωγικότητα.

Άλλες μελέτες των F.Caselli, G.Esquivel και F.Lefort (1996) εκπονηθείσες στην Αμερική κατέληξαν στο συμπέρασμα, ότι δηλαδή η εκπαίδευση των γυναικών επηρεάζει θετικά και σε σημαντικό βαθμό την ανάπτυξη, ενώ η εκπαίδευση των ανδρών έχει αρνητική επίδραση (Χατζηδήμα, 2002).

Οι Cheng και Hsu (1997) χρησιμοποιώντας ελέγχους συνολοκλήρωσης και στασιμότητας με ετήσια στοιχεία της Ιαπωνίας βρήκαν αμφίδρομη αιτιακή σχέση κατά Granger ανάμεσα στο ανθρώπινο κεφάλαιο και την οικονομική ανάπτυξη, επιβεβαιώνοντας την υπόθεση ότι μια αύξηση σε απόθεμα του ανθρωπίνου κεφαλαίου ασκεί θετικές επιδράσεις στην ανάπτυξη και το αντίθετο.

Παρόμοια οι Podrecca και Carmeci (2002) εξέτασαν τους βαθμούς αιτιότητας κατά Granger ανάμεσα στην εκπαίδευση και την οικονομική ανάπτυξη χρησιμοποιώντας panel στοιχεία από για 86 χώρες για την περίοδο 1960 – 1990. Τα αποτελέσματά τους έδειξαν ότι η επένδυση στην εκπαίδευση και το εκπαιδευτικό απόθεμα αιτιώνται τα ποσοστά ανάπτυξης και ανεξάρτητα και μαζί με την επένδυση στο φυσικό κεφάλαιο. Επίσης βρήκαν ότι υπάρχει μονόδρομη σχέση αιτιότητας με κατεύθυνση από την ανάπτυξη προς την επένδυση για την εκπαίδευση.

Οι Barro και Lee (1993) υποστηρίζουν ότι το ανθρώπινο δυναμικό διαδραματίζει ένα σημαντικό ρόλο στη διεθνή μεταφορά της τεχνολογίας από τις

καινοτόμες χώρες. Επίσης οι Mankiw, Romer και Weil (1992) δείχνουν ότι ένα διαμορφωμένο υπόδειγμα του Solow, όταν προσδιορίζεται με το κατά κεφαλήν εισοδηματικό επίπεδο, καταλήγει σε μια συνάρτηση που περιλαμβάνει το φυσικό και ανθρώπινο κεφάλαιο ως καθοριστικούς παράγοντες της ανάπτυξης. Ο Romer (1990) αναπτύσσει ένα υπόδειγμα ανάπτυξης υποθέτοντας ότι η δημιουργία των νέων ιδεών είναι μια άμεση λειτουργία του ανθρώπινου δυναμικού που έχει τη μορφή της επιστημονικής γνώσης. Επομένως, η επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο με τη βελτίωση της έρευνας και της ανάπτυξης συνεπάγεται μια αύξηση της κύριας επένδυσης η οποία οδηγεί στη συνέχεια σε υψηλότερα πραγματικά ποσοστά ανάπτυξης.

Αρκετές μελέτες έχουν γίνει για τη συμβολή του ανθρώπινου κεφαλαίου στην ανάπτυξη. Μερικές από αυτές είναι των Krueger και Lindahl (1998), Temple (1999, 2000), Topel (1999) όπου δείχνουν θετική συσχέτιση ανάμεσα στην εκπαίδευση και στο ανθρώπινο κεφάλαιο με την οικονομική ανάπτυξη (Δριτσάκης και Κηπουρού, 2007).

Οι περισσότερες ανεπτυγμένες και αναπτυσσόμενες χώρες έχουν καταλήξει ότι η γρήγορη επέκταση των εκπαιδευτικών ευκαιριών είναι το κλειδί για την οικονομική ανάπτυξη. Υπάρχουν όμως και ορισμένες χώρες οι οποίοι θεωρούν τις επιδράσεις του ανθρώπινου κεφαλαίου στην ανάπτυξη αρκετά αμφίβολες.

Πίνακας 1: Έρευνες και μελέτες που αφορούν το ανθρώπινο κεφάλαιο και την οικονομική ανάπτυξη

Συγγραφείς	Έτος	Μέθοδος Ανάλυσης	Χώρα	Αποτελέσματα
1. Benhabib και Spiegel	1994	Συνάρτηση παραγωγής Cobb – Douglas	Αφρική, Λατινική Αμερική	Μη συμβολή του ανθρώπινου κεφαλαίου στην οικονομική ανάπτυξη
2. De la Fuente και Domenech	2002	Ποιότητα των στοιχείων	21 χώρες του ΟΟΣΑ	Θετική επίδραση των δεικτών εκπαιδευτικής γνώσης
3. Jenkins	1995	Συνάρτηση με τη συνολική παραγωγή μαζί με το φυσικό κεφάλαιο, το	Ηνωμένο Βασίλειο	Η επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο αυξάνει την παραγωγικότητα

		εργατικό δυναμικό, το βαθμό αξιοποίησης της παραγωγικής δραστηριότητας και μια χρονική τάση		
4. F. Caselli, G. Esquível και F. Lefort	1996	Ρόλος της εκπαίδευσης ως προσδιοριστικός παράγοντας για την ανάπτυξη του ΑΕΠ	Αμερική	-Η εκπαίδευση των γυναικών επηρεάζει σε σημαντικό βαθμό την ανάπτυξη -Η εκπαίδευση των αντρών επηρεάζει αρνητικά
5. Cheng και Hsu	1997	Έλεγχοι συνολοκλήρωσης και στασιμότητας με ετήσια στοιχεία (κατά Granger)	Ιαπωνία	Αιτιακή σχέση ανάμεσα στο ανθρώπινο κεφάλαιο και την οικονομική ανάπτυξη (αύξηση σε απόθεμα του ανθρώπινου κεφαλαίου ⇒ θετικές επιδράσεις στην ανάπτυξη και το αντίστροφο
6. Podrecca και Carmeci	2002	Βαθμοί αιτιότητας (κατά Granger)	86 χώρες	Η επένδυση στην εκπαίδευση και το εκπαιδευτικό απόθεμα συμβάλλουν θετικά τα ποσοστά ανάπτυξης

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

1.5 Σκοπός και στόχοι της διπλωματικής εργασίας

Η ανάπτυξη των περιφερειών εξαρτάται από διάφορους παράγοντες μεταξύ των οποίων είναι και η διαθεσιμότητα των ανθρώπινων πόρων, με την έννοια των εργασιακών ικανοτήτων (skills), η προσαρμοστικότητα των εργαζομένων και των επιχειρήσεων στις τεχνολογικές, οικονομικές, διαρθρωτικές και νομικές εξελίξεις.

Σκοπός και στόχος αυτής της εργασίας είναι η διερεύνηση δυο βασικών παραγόντων της κοινωνίας αλλά και της οικονομίας, του ανθρώπινου και του

κοινωνικού κεφαλαίου. Η εκπαίδευση αποτελεί το βασικό μηχανισμό παραγωγής, συσσώρευσης και διάχυσης ανθρώπινου / γνωστικού κεφαλαίου και συνδέεται άμεσα με την έρευνα και την ανάπτυξη και συνεπώς με την πρόοδο της τεχνολογίας. Το υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης, εκτός από το προσωπικό όφελος που προσπορίζει στους κατέχοντες, επιδρά και στην οικονομία μέσω της ενίσχυσης των ανθρωπίνων ικανοτήτων και συνεπώς της δημιουργικότητας και της παραγωγικότητας των μελών της. Ο συνδυασμός των παραπάνω παραγόντων και με την ύπαρξη του κοινωνικού κεφαλαίου σε μια κοινωνία συμβάλει στην περαιτέρω οικονομική, κοινωνική και παραγωγική ανάπτυξης μιας περιφέρειας και του συνόλου γενικότερα.

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να καταδειχθούν τα οφέλη και να αναλυθεί ο ρόλος του κοινωνικού κεφαλαίου στην περιφερειακή ανάπτυξη, αλλά και στη διαμόρφωση αποτελεσματικής περιφερειακής πολιτικής, μέσα από την ακόλουθη υπόθεση εργασίας: **«Όσο ισχυρότερο είναι το κοινωνικό κεφάλαιο που διαθέτει τόσο ο άνθρωπος σε μια περιοχή όσο και η ίδια η περιοχή, τόσο αυξάνονται οι πιθανότητες για επίτευξη υψηλού βιοτικού επιπέδου και ευημερίας ατομικά όσο και επίτευξη υψηλών ρυθμών ανάπτυξης στην περιοχή συνολικά».**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

2.1 Δυνατότητες μέτρησης του κοινωνικού κεφαλαίου

Ο τρόπος μέτρησης του κοινωνικού κεφαλαίου παραμένει ένα αρκετά δύσκολο ζήτημα, καθώς συνήθως στις μετρήσεις περιλαμβάνονται «οριζόντιες» κοινωνικές οργανώσεις, χωρίς να είναι εμφανής η διαφορετική σημασία τους και χωρίς να εξετάζονται το διαφορετικό κοινωνικό και πολιτιστικό τους πλαίσιο, με αποτέλεσμα να είναι δύσκολες οι συγκρίσεις μεταξύ των νομών της χώρας.

Γενικά, η θεωρία του κοινωνικού κεφαλαίου συνδέεται με τρεις βασικές κατηγορίες προβλημάτων: α) την ποικιλομορφία ορισμών, β) τη χρήση του για την ανάλυση κάθε μορφής κοινωνικών προβλημάτων (από την αστική και αγροτική ανάπτυξη έως τα θέματα υγείας και μόρφωσης και τα ζητήματα δημοκρατίας και διακυβέρνησης) και γ) τα προβλήματα μέτρησης. Ο ορισμός και το περιεχόμενό του προσδιορίζονται με ποικίλους τρόπους για αυτό και είναι αρκετά δύσκολο να βρεθεί ένας τρόπος μέτρησής του. Στην ενότητα αυτή ερευνάται περαιτέρω η μέτρηση του κοινωνικού κεφαλαίου και των μεθοδολογικών ζητημάτων που τη χαρακτηρίζουν. Ακόμη θα εξεταστούν και τα στοιχεία εκείνα που έχουν αναφερθεί ως δείκτες του κοινωνικού κεφαλαίου, και θα προσπαθήσουμε να δώσουμε ένα πλαίσιο που θα περιλαμβάνει εκείνα τα στοιχεία που είναι σημαντικά για τη μέτρηση του κοινωνικού κεφαλαίου.

2.1.1 Μεθοδολογικές προσεγγίσεις

Παρόλο ότι υπάρχουν αρκετές ασάφειες με το κοινωνικό κεφάλαιο γίνεται γενικότερα κατανοητό ως ιδιοκτησία της ομάδας παρά ως ιδιοκτησία του ατόμου. Ως εκ τούτου τα πιο κοινά μέτρα του κοινωνικού κεφαλαίου εξετάζουν τη συμμετοχή των μελών, π.χ. ιδιότητα μέλους των εθελοντικών οργανώσεων, των εκκλησιών ή των πολιτικών κομμάτων. Οι Cote και Healy (2001) προτείνουν ότι τα μέτρα του κοινωνικού κεφαλαίου πρέπει να είναι όσο το δυνατόν περιεκτικότερα στην κάλυψη βασικών διαστάσεών τους (δίκτυα, τιμές και κανόνες) και πρέπει να ισορροπηθούν μεταξύ της υποκειμενικής και της αντικειμενικής συμπεριφοράς. Τα μέτρα θα πρέπει να αφορούν στο πολιτιστικό πλαίσιο στο οποίο η συμπεριφορά μπορεί να μετρηθεί. Ο

Robinson (1997) τόνισε την πολιτιστική ιδιομορφία του κοινωνικού κεφαλαίου μέσα από τις εργασίες του (National Statistics, 2001).

Η κοινωνική εμπιστοσύνη έχει χρησιμοποιηθεί σε πολλές μελέτες ως μέσο προσέγγισης των επιπέδων κοινωνικού κεφαλαίου. Ο Halpern (1999) προτείνει ότι υπάρχει μια ανάγκη για ένα απλό, «γρήγορο και βρώμικο» μέτρο και αυτό μπορεί να πραγματοποιηθεί με τη συστηματική μέτρηση της κοινωνικής εμπιστοσύνης. Η έρευνα παγκόσμιων τιμών (world values survey) υπέβαλε ερωτήσεις σχετικές με την εμπιστοσύνη το 1981, το 1991 και το 1996 και δημιούργησε πίνακες συγκρίνοντας την καταγραμμένη εμπιστοσύνη στις διαφορετικές χώρες. Οι Cote και Healy σημείωσαν ότι το 1995-96, η χώρα του ΟΟΣΑ² με το υψηλότερο ποσοστό των εναγομένων που αναφέρουν ότι «μπορείς να εμπιστευτείς πολλούς ανθρώπους» ήταν η Νορβηγία (65.3%) ενώ η Τουρκία είχε το χαμηλότερο ποσοστό (6.5%). Οι Baron και άλλοι πρότειναν ότι η πρακτική της χρησιμοποίησης των ενιαίων ερωτήσεων για την εμπιστοσύνη και η σύνδεσή τους με τα ευρύτερα μέτρα μιας οικονομικής επίδοσης των εθνών είναι ένα παράδειγμα φτωχής κοινωνικής κύριας μέτρησης.

Ένα άλλο μεθοδολογικό ζήτημα είναι ότι, αν και το κοινωνικό κεφάλαιο θεωρείται γενικά ως κοινοτικό χαρακτηριστικό, μετριέται συνήθως με τη συνάθροιση των απαντήσεων που δίνουν τα άτομα σε συγκεκριμένα θέματα. Οι Portes και Landolt (1996) προτείνουν ότι το συλλογικό κοινωνικό κεφάλαιο δεν μπορεί να είναι απλά το ποσό του μεμονωμένου κοινωνικού κεφαλαίου. Οι Baron και άλλοι τόνισαν ότι το κοινωνικό κεφάλαιο έχει αθροιστεί επάνω στα διαφορετικά επίπεδα και ότι η ισχύς του κοινωνικού κεφαλαίου εξαρτάται από το περιεχόμενό του (National Statistics, 2001).

Μια άλλη πτυχή της μέτρησης του κοινωνικού κεφαλαίου είναι η διαφορά μεταξύ της μεμονωμένου και της βασισμένης σε μια θέση μέτρησης. Οι Green και άλλοι (2000) αναρωτιούνται εάν μια έρευνα για τα άτομα μπορεί κατάλληλα να διαχωρίσει τα συλλογικά χαρακτηριστικά των ατόμων με εκείνα του ατόμου ξεχωριστά. Παίρνοντας το παράδειγμα της εμπιστοσύνης, εξετάζουν εάν η εμπιστοσύνη πρέπει να μετρηθεί ως μεμονωμένο χαρακτηριστικό (που επηρεάζεται κατά ηλικία και φύλο ίσως) που λαμβάνεται από μέρος σε μέρος καθώς οι άνθρωποι κινούνται, ή εάν προκαλείται από το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον της γειτονιάς.

² Οργανισμός για την Οικονομική Συνεργασία και Ανάπτυξη

Η θεωρητική και εμπειρική έρευνα, στο πλαίσιο των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών επιστημών, έχει καταδείξει, ότι ομάδες και περιοχές που διαθέτουν υψηλό κοινωνικό κεφάλαιο έχουν πολύ μεγαλύτερες πιθανότητες να επιτύχουν υψηλά επίπεδα ευημερίας και αλληλεγγύης, σε σύγκριση με περιοχές που διαθέτουν χαμηλό δείκτη εμπιστοσύνης και αδύναμη κοινωνία πολιτών. Πολλοί ισχυρίζονται ότι το Κοινωνικό Κεφάλαιο αποτελεί προϋπόθεση για οικονομική ανάπτυξη, αλλά και για αποτελεσματική διακυβέρνηση. Ο Παρασκευόπουλος (2001) υποστηρίζει, ότι το κοινωνικό κεφάλαιο συνιστά τη κρίσιμη ποιοτική μεταβλητή, που υποστηρίζει το έργο των περιφερειακών θεσμών των ανεπτυγμένων περιοχών της Ευρώπης.

2.1.2 Τρόποι και μεθοδολογίες για τη μέτρηση του κοινωνικού κεφαλαίου

Διάφοροι τρόποι μέτρησης έχουν χρησιμοποιηθεί από τους Coleman (1988), Hall (1999) και Putnam (2000) για το κοινωνικό κεφάλαιο. Κατά τον Coleman η ανάπτυξη των κύριων κοινωνικών δεικτών για την εκπαιδευτική επίτευξη των παιδιών περιέλαβε προσωπικές, οικογενειακές και κοινοτικές διαστάσεις. Οι διαστάσεις αυτές περιλαμβάνουν τα εξής: την κοινωνικοοικονομική θέση, το έθνος, τον αριθμό των μετακινήσεων, εάν η μητέρα εργάστηκε ή όχι πριν αρχίσουν τα παιδιά το σχολείο, την προσδοκία της μητέρας για το επίπεδο εκπαιδευτικής επίτευξης των παιδιών, το επίπεδο επικοινωνίας μεταξύ των παιδιών και των γονέων για τα προσωπικά θέματα, και εάν και οι δύο γονείς ήταν ή όχι παρόντες στην οικογένεια (National Statistics, 2001).

Ο Hall (1999) εστιάζει στα δίκτυα της κοινωνικότητας, επίσημης και άτυπης, και στους κανόνες της κοινωνικής εμπιστοσύνης που συνδέονται ευρέως με τέτοια δίκτυα. Προτείνει ότι, αν και τα προβλήματα μέτρησης δίνουν περισσότερη έμφαση στις εθελοντικές ενώσεις, πρέπει να εξεταστούν και οι τάσεις με άλλες μορφές κοινωνικότητας, συμπεριλαμβανομένης της συμμετοχής στις φιλανθρωπίες και τις άτυπες σχέσεις με τους γείτονες και τους φίλους. Τονίζει ότι οι κύριοι λόγοι για του οποίους το Ηνωμένο Βασίλειο δεν έχει ακολουθήσει την πτώση της Αμερικής στο κοινωνικό κεφάλαιο είναι η εκπαιδευτική επανάσταση, ο μεταπολεμικός μετασχηματισμός στην κοινωνική δομή και η έμφαση που δίνεται στην κυβερνητική πολιτική έναντι της παράδοσης των κοινωνικών υπηρεσιών, και ιδιαίτερα, η χρήση της μη κερδοσκοπικής ένωσης και της εθελοντικής εργασίας.

Σχετικά με τον ρόλο του κοινωνικού κεφαλαίου και την περιφερειακή ανάπτυξη, οι Rutten και Boekama (2007), εφάρμοσαν στο Eindhoven της Δανίας ένα πρόγραμμα ανάκαμψης της οικονομίας. Ένα από τα στοιχεία του προγράμματος ήταν η χρηματοδότηση των μικρο – μεσαίων επιχειρήσεων για την ανάπτυξη και δημιουργία νέων προϊόντων στην αγορά. Βασική ιδέα του εγχειρήματος ήταν ότι η οικονομία θα μπορούσε να ανθίσει ξανά βασιζόμενη στη χρησιμοποίηση της καινοτομίας από τις μικρο – μεσαίες επιχειρήσεις. Το αποτέλεσμα έδειξε ότι η αποτελεσματικότητα του κοινωνικού κεφαλαίου μπορεί να δικαιολογήσει γιατί είναι εφικτό για τις επιχειρήσεις να αναπτυχθούν δεδομένου ότι το κοινωνικό κεφάλαιο και η αποδοτικότητά του παρέχουν τα συγγενικά μέτρα προστασίας και απαλύνουν την αλληλεπίδραση μεταξύ των επιχειρήσεων. Εάν η καινοτομία είναι μια ικανότητα στην οποία οι επιχειρήσεις πρέπει να επενδύσουν, έτσι πρέπει να γίνει και με την αποδοτικότητα του κοινωνικού κεφαλαίου. Οι πιο επιτυχημένες επιχειρήσεις στη σημερινή οικονομία είναι συχνά εκείνες που δεν είναι καλές μόνο στους τεχνολογικούς και οικονομικούς τομείς αλλά και στη δημιουργία και διατήρηση των καλών σχέσεων (Rutten και Boekama, 2007).

Οι Strīķis, Pelše και Leikučs (2007) διεξήγαγαν δυο κοινωνιολογικές έρευνες στην περιοχή Zemgale της Λετονίας και βρήκαν ότι η ανάπτυξη των αγροκτημάτων επηρεάζεται από τη συμμετοχή στους επαγγελματικούς συνδέσμους, ενώσεις, σε μη κυβερνητικές οργανώσεις και στους συνεταιρισμούς. Το επίπεδο εμπιστοσύνης και τα κοινωνικά δίκτυα επηρεάζουν επίσης την οικονομική ανάπτυξη των αγροκτημάτων. Έτσι η διαδικασία της ανάπτυξης έχει πολύπλευρο χαρακτήρα (Strīķis et al., 2007).

Ο Robert Putnam (1993), μελετά τις οικονομικές επιδόσεις των είκοσι αυτοδιοικούμενων περιοχών της Ιταλίας. Διαπιστώνει πως οι παρατηρούμενες διαφορές ανάμεσα στις περιοχές του Βορρά και του Νότου δεν δικαιολογούνται από τις αρχικές διαφορές των επιπέδων οικονομικής ανάπτυξης και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι στο Βορρά η οικονομική ανάπτυξη τροφοδοτείται από την ύπαρξη σημαντικού κοινωνικού κεφαλαίου, κάτι που δεν συμβαίνει στη περίπτωση του Νότου. Τα αίτια βρίσκονται στα διαφορετικά συστήματα κοινωνικής οργάνωσης που αναπτύχθηκαν στις περιοχές αυτές, ήδη από τον 12^ο αιώνα, όταν οι Νορμανδοί (1100 μ.Χ.) εγκαθίδρυσαν αυτόνομες δημοκρατίες στο Βορρά και ένα αυταρχικό καθεστώς στο Νότο. Έτσι, στο Βορρά αναπτύχθηκαν «οριζόντιοι δεσμοί» (horizontal bonds) ανάμεσα στα άτομα, μέσα από πλήθος μικρών ενώσεων (χρηματοπιστωτικά ιδρύματα, κλπ). Αντίθετα, στο Νότο αναπτύχθηκαν «κάθετοι δεσμοί» (vertical bonds)

και ιεραρχικές, αυστηρά προσδιορισμένες σχέσεις, υπό τη διαμεσολάβηση-κηδεμονία-πατρωνία (patronage) των τοπικών αξιωματούχων και των γαιοκτημόνων.

Συνοπτικά ο Putnam δημιούργησε 14 δείκτες των επίσημων και άτυπων κοινοτικών δικτύων και της κοινωνικής εμπιστοσύνης (www.infed.org). Ο πίνακας 2 παρουσιάζει τους ενδεικτικούς δείκτες μέτρησης του κοινωνικού κεφαλαίου κατά Putnam.

Πίνακας 2: Συστατικά ενός περιεκτικού δείκτη κοινωνικού κεφαλαίου

Μέτρα κοινοτικής οργανωτικής ζωής
Εξυπηρετήσεις σε μια επιτροπή τοπικής οργάνωσης τον περασμένο χρόνο
Χρησιμοποίηση γραφείου κάποιας λέσχης ή οργάνωσης τον περασμένο χρόνο
Πολιτικές και κοινωνικές οργανώσεις ανά 1000 κατοίκους
Αριθμός συνεδριάσεων των λεσχών τον περασμένο χρόνο
Αριθμός μελών ομάδας
Μέτρα δεσμεύσεων σε δημόσιες υποθέσεις
Προεδρική εκλογή
Αριθμός παρακολούθησεων δημόσιων συναντήσεων σε υποθέσεις πόλεων ή σχολείων τον περασμένο χρόνο
Μέτρο κοινοτικού εθελοντισμού
Αριθμός μη κερδοσκοπικών οργανώσεων ανά 1000 κατοίκους
Μέσος αριθμός ωρών που καταναλώθηκε σε project τον περασμένο χρόνο
Μέσος αριθμός ωρών εργασίας εθελοντών σε project τον περασμένο χρόνο
Μέτρα άτυπης κοινωνικότητας
Συμφωνώ ότι " Περνώ αρκετό χρόνο σε φίλους"
Μέσος αριθμός ωρών στο σπίτι τον περασμένο χρόνο
Μέτρα εμπιστοσύνης
Συμφωνώ ότι "Μπορείς να εμπιστευτείς πολλούς ανθρώπους"
Συμφωνώ ότι " Οι περισσότεροι άνθρωποι είναι έντιμοι"

Πηγή: National Statistics

Οι στατιστικές στη Νέα Ζηλανδία προτείνουν ότι η επαρκής μέτρηση του κοινωνικού κεφαλαίου περιλαμβάνει τρεις τύπους μετρήσεων - στοιχεία πληθυσμών, συμπεριφοριστικά στοιχεία και στοιχεία συμμετοχής. Τονίζουν ότι το συμπεριφοριστικό στοιχείο απαιτείται επειδή εάν η έννοια στηρίζεται στο γεγονός ότι οι άνθρωποι μοιράζονται τους κοινούς στόχους και τους κανόνες, η μέτρηση θα πρέπει να καθορίσει εάν αυτό θα συμβεί και ποιοι θα είναι οι κανόνες. Αυτό σημαίνει ότι οι άνθρωποι θα πρέπει να ερωτηθούν για την αίσθηση της ταυτότητάς τους, για το αίσθημα ένταξης, συστημάτων πεποίθησης και ιδεολογιών. Τα δεδομένα για τη

συμμετοχή στα κοινωνικά δίκτυα απαιτούνται ώστε να συγκρίνεται τι γίνεται και ποιος το κάνει.

Ο Spellerberg (1997) προτείνει ότι θα πρέπει να μετρηθούν ποικίλα όργανα από τα επίσημα (δικαστήρια) μέχρι και τα ανεπίσημα (οικογένειες). Ο ακόλουθος πίνακας δείχνει ένα προτεινόμενο πλαίσιο για τη μέτρηση του κοινωνικού κεφαλαίου. (Spellerberg, 1997).

Πίνακας 3: Προτεινόμενο πλαίσιο δεικτών μέτρησης κοινωνικού κεφαλαίου

Ομάδες πληθυσμού	Συμπεριφορές/Αξίες	Συμμετοχή σε κοινωνικά δίκτυα
Φύλο Ηλικία Εθνικότητα Τόπος γέννησης Οικογένεια Κατάσταση υγείας Εκπαίδευση Εισόδημα Επάγγελμα Βιομηχανία Περιοχή Εργατικό δυναμικό	Ταυτότητα Σύστημα πεποίθησης Αξίες/στόχοι Φόβοι Συμπεριφορές Ιστορία Εμπιστοσύνη Προσδοκίες Ικανοποίηση από τη ζωή	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin-bottom: 10px;">Επίσημοι οργανισμοί</div> Δικαστήρια Βουλή Τοπική κυβέρνηση Σχολείο Εκκλησία Τοπικές ενώσεις Αγορά Οργανισμούς Λέσχες και κοινωνίες Ομάδες γειτονιάς, φίλων Οικογένειες
		<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content;">Ανεπίσημες ομάδες</div>

Πηγή: Spellerberg, 1997

Οι Green και άλλοι (2000) στη μελέτη τους για το κοινωνικό κεφάλαιο, την υγεία και την οικονομία στις κοινότητες του νότιου Yorkshire ανέπτυξαν έναν εξελιγμένο δείκτη ενδυνάμωσης βασισμένο στο βαθμό ελέγχου των κατοίκων στο να πάρουν κάποιες αποφάσεις και στην εμπιστοσύνη μεταξύ τους. Ο εξελιγμένος αυτός δείκτης περιλαμβάνει οκτώ τμήματα:

- (1) Πλαίσιο γειτονιάς π.χ. πόσο πιθανό είναι οι κάτοικοι να μείνουν στην περιοχή
- (2) Γεωγραφία δικτύων π.χ. πόσοι κάτοικοι ανθρώπων ήξεραν στη γειτονιά

- (3) Αμοιβαίος βαθμός βοήθειας και εμπιστοσύνης π.χ. οι κάτοικοι μιλούν για τα θετικά από έναν γείτονα
- (4) Εμπιστοσύνη, τόσο στο σύστημα όσο και στην προσωπική εμπιστοσύνη
- (5) Πολιτικές δέσμευσης και αποτελεσματικότητα π.χ. το να ενημερώνονται για τις τοπικές υποθέσεις
- (6) Υγείας
- (7) Τρόπου ζωής π.χ. συνήθειες διατροφής και καπνίσματος
- (8) Οικονομία π.χ. Ερωτήσεις για θέσεις στην αγορά εργασίας (National Statistics, 2001).

Πίνακας 4: Μεθοδολογικές προσεγγίσεις για τη μέτρηση του κοινωνικού κεφαλαίου

Συγγραφείς	Έτος	Μεθοδολογικές προσεγγίσεις
1. Coleman	1988	Μέτρηση κοινωνικού κεφαλαίου μέσω προσωπικών, οικογενειακών και κοινοτικών διαστάσεων
2. Portes και Landolt	1996	Ποσό του μεμονωμένου κοινωνικού κεφαλαίου
3. Robinson	1997	Πολιτιστική ιδιομορφία του κοινωνικού κεφαλαίου
4. Spellerberg	1997	Μέτρηση ποικίλων οργάνων (από τα επίσημα - δικαστήρια μέχρι και τα ανεπίσημα - οικογένειες)
5. Hall	1999	Δίκτυα κοινωνικότητας και κανόνες κοινωνικής εμπιστοσύνης
6. Halpern	1999	Μέτρηση της κοινωνικής εμπιστοσύνης
7. Green et al.	2000	Μελέτη για το αν μια έρευνα για τα άτομα μπορεί κατάλληλα να διαχωρίσει τα συλλογικά χαρακτηριστικά των ατόμων με εκείνα του ατόμου ξεχωριστά
8. Cote και Healy	2001	Μέτρα για την κάλυψη βασικών διαστάσεων του κοινωνικού κεφαλαίου (δίκτυα, τιμές, κανόνες)
9. Striķis, Pelše και Leikučs	2007	Πως οι επαγγελματικοί σύνδεσμοι επηρεάζουν την ανάπτυξη των αγροκτημάτων
10. Rutten και Boekama	2007	Πρόγραμμα ανάκαμψης της οικονομίας με τη χρηματοδότηση των μικρο – μεσαίων επιχειρήσεων

Ο Fukuyama διακρίνει τις κοινωνίες σε κοινωνίες χαμηλής και υψηλής εμπιστοσύνης (low and high trust societies), ανάμεσα δηλαδή σε κοινωνίες με

σημαντικό απόθεμα κοινωνικού κεφαλαίου και σε κοινωνίες με έλλειμμα. Στις πρώτες περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, την Ιαπωνία (με τον ιδιότυπο κομφουκιανισμό τους), τη Μεγάλη Βρετανία και τη Γερμανία, ενώ στις κοινωνίες χαμηλής εμπιστοσύνης συγκαταλέγονται η Ιταλία, η Γαλλία, η Ρωσία και η Κίνα. Στις πρώτες, η ύπαρξη κοινωνικού κεφαλαίου επιτρέπει την ανάπτυξη μίας μορφής κοινοτικού καπιταλισμού (communitarian capitalism) που διευκολύνει τις συναλλαγές.

Έρευνες με μετρήσιμα στοιχεία έχουν προωθήσει και άλλα ερευνητικά ιδρύματα, όπως το Τεχνολογικό Πανεπιστήμιο της Νέας Νότιας Ουαλίας της Αυστραλίας (ερευνητές Jenny Onyx και Paul Bullen, 2000), για να μετρήσουν το κοινωνικό κεφάλαιο σε πέντε εθνοτικές κοινότητες. Τα αποτελέσματα είναι περίπου τα ίδια. Με λίγα λόγια, το κοινωνικό κεφάλαιο μετράει. Η Παγκόσμια Τράπεζα ισχυρίζεται, ότι αυξάνονται οι ενδείξεις ότι το εμπόριο, σε μακροοικονομικό επίπεδο, επηρεάζεται από την αλληλοεπίδραση μεταξύ των ανθρώπων και πραγματοποιεί σχετικές έρευνες χρησιμοποιώντας micro-level ποσοτικές μεθόδους συλλογής στοιχείων και ανάλυσης της εμπιστοσύνης και της αλληλεγγύης των ομάδων και των δικτύων, της συλλογικής δράσης, της συνεργασίας και της πολιτικής συμμετοχής.

Σε αυτό το σημείο θα γίνει αναφορά στη σχέση μεταξύ του κοινωνικού κεφαλαίου και των κοινωνικών δικτύων και σε ποιές μορφές εμφανίζονται τα δίκτυα αυτά στην Ελλάδα. Η ενίσχυση του κοινωνικού κεφαλαίου συσχετίζεται άμεσα με τη συμμετοχή στα κοινά, και στα κοινωνικά δίκτυα. Κοινωνικά δίκτυα είναι οι νέες μορφές οργάνωσης που εξασφαλίζουν ουσιαστική συμμετοχή των πολιτών στα κοινά αλλά και στις παραγωγικές και οικονομικές λειτουργίες της κοινωνίας.

Συναφής προς τον όρο κοινωνικό κεφάλαιο είναι η έννοια των κοινωνικών δικτύων. Ως κοινωνικά δίκτυα μπορούν να οριστούν τα «πολυδιάστατα συστήματα επικοινωνίας και διαμόρφωσης της ανθρώπινης πρακτικής και της κοινωνικής ταυτότητας. Τα κοινωνικά δίκτυα ορίζονται άλλωστε και ως άθροισμα των προσωπικών επαφών μέσω των οποίων το άτομο διατηρεί την κοινωνική του ταυτότητα, λαμβάνει συναισθηματική υποστήριξη, υλική ενίσχυση και συμμετοχή στις υπηρεσίες, έχει πρόσβαση στις πληροφορίες και δημιουργεί νέες κοινωνικές επαφές, και αναπτύσσεται. Οι εμπειρικές έρευνες επιβεβαιώνουν ότι όσο μεγαλύτερο είναι ένα δίκτυο και όσο συχνότερη η επαφή των μελών του τόσο πιο αποτελεσματική είναι η βοήθεια που προσφέρουν για παράδειγμα στην εξασφάλιση επαγγελματικών ευκαιριών και απασχόλησης στα μέλη τους όταν το χρειάζονται.

Από την άλλη πλευρά τα κοινωνικά δίκτυα μεταφέρουν σημαντικές πληροφορίες τόσο στους εργαζόμενους όσο και στις επιχειρήσεις αυξάνοντας την παραγωγικότητα. Έτσι καταλήγουμε ότι σημαντική επίδραση στην εξεύρεση εργασίας σε μια περιοχή παίζει το κοινωνικό κεφάλαιο εφόσον αλληλεπιδρά με τα κοινωνικά δίκτυα. Έρευνες επίσης έχουν δείξει ότι απλή συμμετοχή σε συλλόγους και σωματεία, αυξάνουν σημαντικά τον αριθμό των συνδέσμων των κοινωνικών δικτύων και κατά συνέπεια τις πιθανότητες απασχόλησης. Τα διάφορα κοινωνικά δίκτυα μπορούν να εκφραστούν με βάση την σύνθετη διαφορετικότητα κοινωνικών ομάδων και τάξεων και μέσα από την δράση των Μη Κερδοσκοπικών Οργανώσεων (ΜΚΟ³).

Σε γενικές γραμμές μπορούμε να πούμε ότι μετά την ένταξη της Ελλάδας στην Επιτροπή Αναπτυξιακής Βοήθειας (DAC) το 1999, παρατηρούμε μία στροφή απέναντι στο ρόλο και την χρησιμότητα των ΜΚΟ. Ταυτόχρονα τα τελευταία χρόνια παρουσιάζεται μία αριθμητική αύξηση διαφόρων φορέων και οργανώσεων που διεκδικούν χρηματοδότηση από εθνικά και υπερεθνικά κονδύλια και που σχετίζονται με όλο το φάσμα των υπηρεσιών που συνδέονται με τις ΜΚΟ. Οι ΜΚΟ κατανέμονται σε δέκα βασικές κατηγορίες όπως φαίνεται στον Πίνακα 5. Με μία πρώτη ματιά παρατηρούμε ότι σχεδόν 66% των ΜΚΟ δραστηριοποιούνται στους χώρους της περιβαλλοντικής και ανθρωπιστικής μέριμνας.

Πίνακας 5: Κατανομή βασικών ΜΚΟ στην Ελλάδα

Κατηγορία	Αριθμός	% του συνόλου
Περιβάλλον	76	36
Κοινωνική Πρόνοια & Αποκλεισμός	62	29,5
Διεθνείς Οργανισμοί	14	6,6
Υγεία	13	6,1
Εκπαίδευση/έρευνα	17	8
Φιλανθρωπικοί φορείς	7	3,3
Θρησκευτικοί φορείς	6	2,8
Αναπτυξιακοί φορείς	4	1,9
Πολιτισμικοί φορείς	4	1,9
Διάφοροι	8	3,8
Σύνολο	211	100

Πηγή: Αφουξενίδης 2004

³ Μη Κερδοσκοπικές Οργανώσεις

Οι περιβαλλοντικές οργανώσεις διαχωρίζονται με μεγαλύτερη σαφήνεια από άλλες σε τουλάχιστον πέντε επιμέρους κατηγορίες των οποίων η σύσταση παρουσιάζεται στον παρακάτω Πίνακα 6.

Πίνακας 6: Κατανομή Περιβαλλοντικών ΜΚΟ στην Ελλάδα

Κατηγορία	Αριθμός	% του συνόλου
Αστικό Περιβάλλον	29	35,8
Τοπικές	23	28,4
Φυσικό Περιβάλλον	15	18,5
Προστασία Χλωρίδας και Πανίδας	9	11,1
Περιβαλλοντική Εκπαίδευση	5	6,5
Σύνολο	81	100

Πηγή: Αφουξενίδης 2004

Οι ανθρωπιστικές οργανώσεις απαρτίζονται από δύο μεγάλες κατηγορίες: η πρώτη αφορά αυτές που λειτουργούν αποκλειστικά στο χώρο της ξеноφοβίας και του ρατσισμού και αριθμούν περίπου 30. Η δεύτερη κατηγορία αφορά ΜΚΟ που ασχολούνται με ευρύτερα ζητήματα κοινωνικής προστασίας, πρόνοιας και αποκλεισμού όπως για παράδειγμα είναι η κοινωνική και εργασιακή ενσωμάτωση των αποφυλακισμένων (Αφουξενίδης, Klee & Cavourgiaris, 2003) η μέριμνα των προσφύγων, η προστασία του καταναλωτή, κλπ. Όπως βλέπουμε στον Πίνακα 6, η πλειοψηφία των ΜΚΟ που λειτουργεί για παράδειγμα, στον χώρο της προστασίας του αστικού περιβάλλοντος, δραστηριοποιείται σε διάφορα, πολλές φορές ετερογενή, ζητήματα όπως είναι η ατμοσφαιρική ρύπανση, η προστασία των θαλασσών και των δασών γύρω από τις πόλεις και η ανακύκλωση των σκουπιδιών.

Αρκετοί μελετητές καταλήγουν, ότι το κοινωνικό κεφάλαιο, ενώ ανήκει στην μικροοικονομία, ωστόσο, έχει επιπτώσεις στη μετανάστευση και στο εμπόριο, στις οικονομικές μεταρρυθμίσεις, στην οικονομική ανάπτυξη, στην ασφάλεια, ακόμη και στο πως επιδρούν οι νέες τεχνολογίες. Άρα, συνάγεται, αφού το κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί να μετρηθεί, μπορούμε και να υπολογίσουμε τα οφέλη που συνεπάγεται και να αποφύγουμε τις απώλειες.

2.2 Κοινωνικό κεφάλαιο και επίπεδο εκπαίδευσης

Κάθε γενιά θεωρεί ως αυτονόητο καθήκον της να καθοδηγήσει την άλλη, να την ενημερώσει για την κοινωνική και πολιτιστική κληρονομιά που παρέλαβε και να την μεταβάλει σε φορέα κοινωνικής και πολιτικής δημιουργίας. Είναι γεγονός ότι ακόμη και στις πιο πρωτόγονες κοινωνίες, τα ώριμα μέλη της κοινωνικής ομάδας προσπαθούν να επιδράσουν στα νεότερα, να τους μεταδώσουν τη γλώσσα τους, τις τεχνικές τους γνώσεις, τις αξίες τους, τις ιδέες τους, τον τρόπο ζωής τους.

Όσο πιο ώριμη κι εξελιγμένη είναι μια κοινωνία, τόσο πιο οργανωμένα και μελετημένα γίνεται αυτή η προσπάθεια επίδρασης. Θέτονται προκαθορισμένοι στόχοι που εξυπηρετούν κάποιες ανάγκες, επιλέγονται ή δημιουργούνται φορείς που θα επιχειρήσουν την επίτευξη αυτών των στόχων, προγραμματίζεται συγκεκριμένη μεθοδολογία, εξευρίσκεται υλική υποδομή, δηλαδή τελικά μπαίνουν σε ενέργεια μια σειρά από δραστηριότητες συντονισμένες μεταξύ τους και σε λογική συνάφεια με το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα. Το σύνολο των δραστηριοτήτων αυτών απαρτίζει τους θεσμούς της Εκπαίδευσης.

Η εκπαίδευση σκοπεύει σε διπλό στόχο : από τη μια να αναπτύξει στον εκπαιδευόμενο ικανότητες τέτοιες, που να του επιτρέπουν να ταξινομήσει συστηματικά τις όποιες πολιτιστικές ή τεχνικές γνώσεις απόκτησε μέχρι τώρα με τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης και να πάρει κριτική στάση απέναντί τους και από την άλλη να τον ενημερώσει ότι η εικόνα του κόσμου που μέχρι τώρα είχε σχηματίσει είναι περιορισμένη και να τον πείσει ότι πρέπει να ψάξει ενεργά για πηγές που θα βαθαίνουν την προοπτική και θα καλυτερεύουν την ποιότητα αυτής της εικόνας. Αναλαμβάνει τη βαριά ευθύνη να ξυπνήσει, να καλλιεργήσει και ν' αναπτύξει όλες τις σωματικές, ψυχικές και πνευματικές δυνάμεις και όλες τις προδιαθέσεις που από τη γέννησή του φέρει ο άνθρωπος και να τον μεταβάλει από ένα, έστω και προικισμένο δημιούργημα, σε κορωνίδα της Δημιουργίας.

Είναι προφανές ότι η εκπαίδευση συμβάλλει καθοριστικά στην ομαλή διαδοχή της γενιάς που φεύγει από τη γενιά που έρχεται. Κυρίως αυτή συγκρατεί την εσωτερική ενότητα του λαού, διατηρεί και ανανεώνει τον κοινωνικό μηχανισμό και γίνεται έτσι η σπονδυλική στήλη κάθε οργανωμένης κοινωνίας. Η ευθύνη της εκπαίδευσης είναι δικαίωμα αλλά και καθήκον της Πολιτείας.

Σε κάθε κράτος ανάλογα με τις ανάγκες του, τις ιδιαιτερότητές του και τους οραματισμούς του, η επίσημη Πολιτεία καθορίζει ένα συγκεκριμένο πρόγραμμα

Εκπαίδευσης, το οποίο εξυπηρετεί προκαθορισμένους σκοπούς. Είναι αυτονόητο ότι οι σκοποί αυτοί εξαρτώνται από την πολιτικοοικονομική δομή της κοινωνίας, από την πολιτιστική της παράδοση και τους ιδιαίτερους στόχους της συγκεκριμένης χρονικής, πολιτικής και πολιτιστικής στιγμής. Γι' αυτό δεν μπορεί να είναι γενικοί και κοινοί για όλους τους λαούς. Υπάρχουν σκοποί που διαφέρουν από χώρα σε χώρα κι από εποχή σε εποχή. Ωστόσο υπάρχουν κι άλλοι, που μπορεί και πρέπει να είναι σταθεροί και κοινοί για όλους τους λαούς όλων των εποχών. Οι πρώτοι ονομάζονται μεταβλητοί και οι δεύτεροι διαχρονικοί σκοποί της εκπαίδευσης (Μπούρας,2009).

Επειδή η εκπαίδευση αποτελεί θεμέλιο και ραχοκοκαλιά κάθε κοινωνίας, πάρα πολλοί είναι οι παράγοντες που μάχονται για να διαμορφώσουν τους σκοπούς και το περιεχόμενό της. Ένας από αυτούς είναι και το κοινωνικό κεφάλαιο.

2.3 Ανισότητες στο διατιθέμενο κεφάλαιο μεταξύ των νομών της Ελλάδας

Οι ανισότητες στην κατανομή εκπαιδευτικών ευκαιριών, ιδιαίτερα ως προς τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά, διερευνούνται συστηματικά εδώ και μερικές δεκαετίες.

Μελέτες που αφορούν τη γεωγραφική διάσταση των ανισοτήτων στον ευρωπαϊκό χώρο είναι σχετικά λίγες, ενώ πολλαπλασιάζονται για τις χώρες της Αφρικής. Το σημαντικό ύψος των διαφορών που παρουσιάζονται στην Ελλάδα από τη μια περιοχή στην άλλη, ως προς ορισμένα εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά, έχει επισημανθεί σε συγκριτικές μελέτες διεθνών οργανισμών.

Η κοινωνική δυσαρέσκεια που απορρέει από τη μη ικανοποίηση της ζήτησης για εκπαίδευση, οδήγησε σ' ένα γενικευμένο αίτημα για εξίσωση των εκπαιδευτικών ευκαιριών. Η μελέτη για τον εντοπισμό των ανισοτήτων οδήγησε σε ανακαλύψεις που ανέτρεψαν τις κυρίαρχες αντιλήψεις για το ρόλο του σχολείου μέσα στην κοινωνία. Πολυάριθμες έρευνες οδήγησαν σε ορισμένα συμπεράσματα, που συνοψίζονται στα ακόλουθα :

- η άνιση επίδοση στο σχολείο δεν οφείλεται στις ατομικές διαφορές ικανοτήτων, αλλά στην κοινωνική προέλευση των ατόμων
- η κοινωνικά καθορισμένη άνιση επίδοση στο σχολείο επιβιώνει και μετά την άρση των οικονομικών και κοινωνικών εμποδίων (προσφορά κτιρίων, δασκάλων και γενικά "δωρεάν παιδείας")

- η αξιολογική κλίμακα του σχολείου, που με μεθόδους κοινωνικά ουδέτερες (διαγωνισμούς, εξετάσεις) κατατάσσει τους καλούς και τους κακούς μαθητές, αναπαράγει με εντυπωσιακή ακρίβεια την ταξική διαστρωμάτωση της κοινωνίας.

Στους επόμενους πίνακες φαίνονται οι κοινωνικές υποδομές των νομών της Ελλάδας, για το 2001, διαγράφοντας με αυτόν τον τρόπο και το αναπτυξιακό τους προφίλ. Γενικότερα είναι γνωστό ότι οι νομοί που διαθέτουν ικανοποιητικούς δείκτες υποδομών, πληρούν τις βασικές προϋποθέσεις για την προσέλκυση ανθρώπων και παραγωγικών δραστηριοτήτων και στη συνέχεια για την οικονομική ανάπτυξή τους. Οι πίνακες 7,8 δίνουν σε επίπεδο νομού πληροφορίες για το κατά κεφαλήν αριθμό των εκπαιδευτηρίων, των δασκάλων και των καθηγητών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για το 1991 και το 2001.

Παρατηρούμε ότι ενώ κατά μέσο όρο αντιστοιχούν στη χώρα 73 σχολεία ανά 10.000 μαθητές, στο επίπεδο των νομών και των περιφερειών υπάρχουν αρκετές αποκλίσεις, καθώς η υψηλότερη τιμή είναι υπερτριπλάσια του μέσου όρου, ενώ η χαμηλότερη σχεδόν μισή. Το ενδιαφέρον με τον αριθμό των εκπαιδευτηρίων ανά 10.000 μαθητές είναι ότι ακολουθούν μια κλίμακα η οποία είναι σχετικά αντίστροφη σε σχέση με τη σύνηθες κλίμακα.

Πίνακας 7: Δείκτες κοινωνική υποδομής των νομών της Ελλάδας για το 2001

Γεωγραφική Ενότητα	Αριθμός εκπαιδευτηρίων ανά 10.000 μαθητές	Δάσκαλος ανά 10.000 μαθητές	Καθηγητής ανά 10.000 μαθητές β/άθμιας εκπαίδευσης
ΕΛΛΑΔΑ	72	77	91
Αττική	47	68	90
Στερεά Ελλάδα			
Ν. Βοιωτίας	101	83	96
Ν. Φθιώτιδας	83	80	106
Ν. Ευρυτανίας	248	108	115
Ν. Εύβοιας	95	77	74
Ν. Φωκίδας	162	90	108
Κεντρική - Μακεδονία			
Ν. Θεσσαλονίκης	47	68	91
Ν. Χαλκιδικής	89	76	92
Ν. Ημαθίας	63	80	84
Ν. Κιλκίς	95	83	90

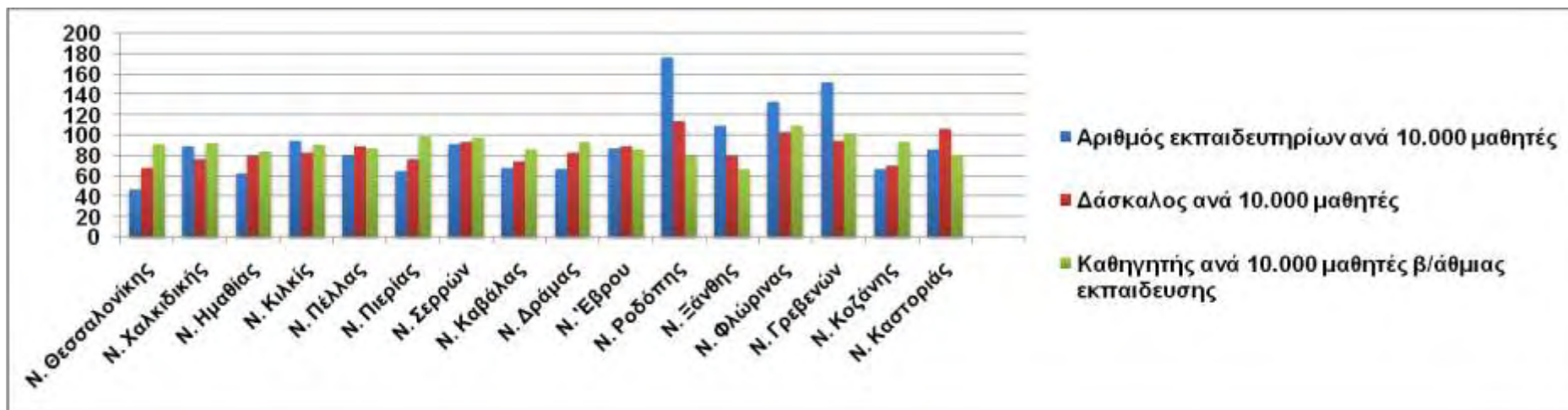
Ν. Πέλλας	81	89	87
Ν. Πιερίας	65	77	99
Ν. Σερρών	91	93	98
Πελοπόννησος			
Ν. Αργολίδας	80	75	98
Ν. Κορινθίας	85	71	90
Ν. Μεσσηνίας	90	79	87
Ν. Λακωνίας	121	81	79
Ν. Αρκαδίας	102	88	85
Θεσσαλία			
Ν. Μαγνησίας	76	86	95
Ν. Λάρισας	80	83	106
Ν. Τρικάλων	123	100	117
Ν. Καρδίτσας	121	104	97
Ανατολική Μακεδονία - Θράκη			
Ν. Καβάλας	68	74	86
Ν. Δράμας	67	83	93
Ν. Έβρου	87	89	86
Ν. Ροδόπης	176	114	80
Ν. Ξάνθης	110	80	67
Κρήτη			
Ν. Χανίων	78	82	89
Ν. Ηρακλείου	74	76	83
Ν. Ρεθύμνου	103	78	88
Ν. Λασιθίου	78	83	85
Ήπειρος			
Ν. Άρτας	128	95	93
Ν. Ιωαννίνων	110	108	103
Ν. Πρέβεζας	104	88	98
Ν. Θεσπρωτίας	97	90	79
Ιόνια Νησιά			
Ν. Κέρκυρας	77	81	92
Ν. Λευκάδας	102	112	107
Ν. Ζακύνθου	77	82	95
Ν. Κεφαλονιάς	91	87	96
Βόρειο Αιγαίο			
Ν. Λέσβου	116	110	105
Ν. Χίου	94	98	110
Ν. Σάμου	146	95	78
Νότιο Αιγαίο			
Ν. Δωδεκανήσου	75	73	81
Ν. Κυκλάδων	120	78	101
Δυτική Ελλάδα			
Ν. Ηλείας	116	83	88

Ν. Αχαΐας	78	83	91
Ν. Αιτωλοακαρνανίας	97	76	86
Δυτική Μακεδονία			
Ν. Φλώρινας	133	103	110
Ν. Γρεβενών	152	95	102
Ν. Κοζάνης	67	70	93
Ν. Καστοριάς	86	106	81

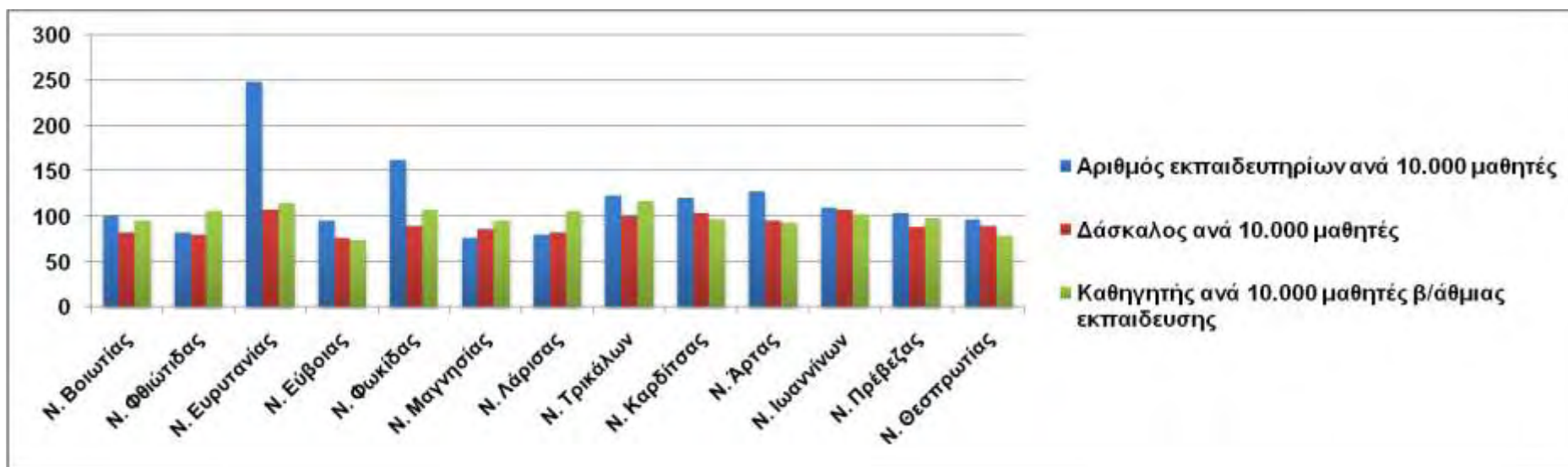
Πηγή: Πετράκος, Ψυχάρης 2004

Το σημαντικό με τον αριθμό των εκπαιδευτηρίων ανά 10.000 μαθητές είναι ότι ακολουθούν μια κλίμακα η οποία είναι σχετικά αντίστροφη της συνήθους. Την καλύτερη αναλογία σχολείων – μαθητών διαθέτουν οι νομοί Ευρυτανίας, Ροδόπης, Φωκίδας και Γρεβενών ενώ τη χειρότερη οι νομοί Αττικής και Θεσσαλονίκης. Στο επίπεδο νομών την καλύτερη σχέση διαθέτουν το Βόρειο Αιγαίο και η Ήπειρος και τη χειρότερη η Αττική και η Κεντρική Μακεδονία. Ωστόσο όμως η καλύτερη αναλογία εκπαιδευτηρίων/μαθητών που παρατηρείται στους νομούς Ευρυτανίας, Ροδόπης, Φωκίδας και Γρεβενών δε δείχνει απαραίτητα και το επίπεδο εκπαίδευσης. Αυτό οφείλεται κυρίως στην ύπαρξη μονοθέσιων σχολείων σε αυτούς τους νομούς.

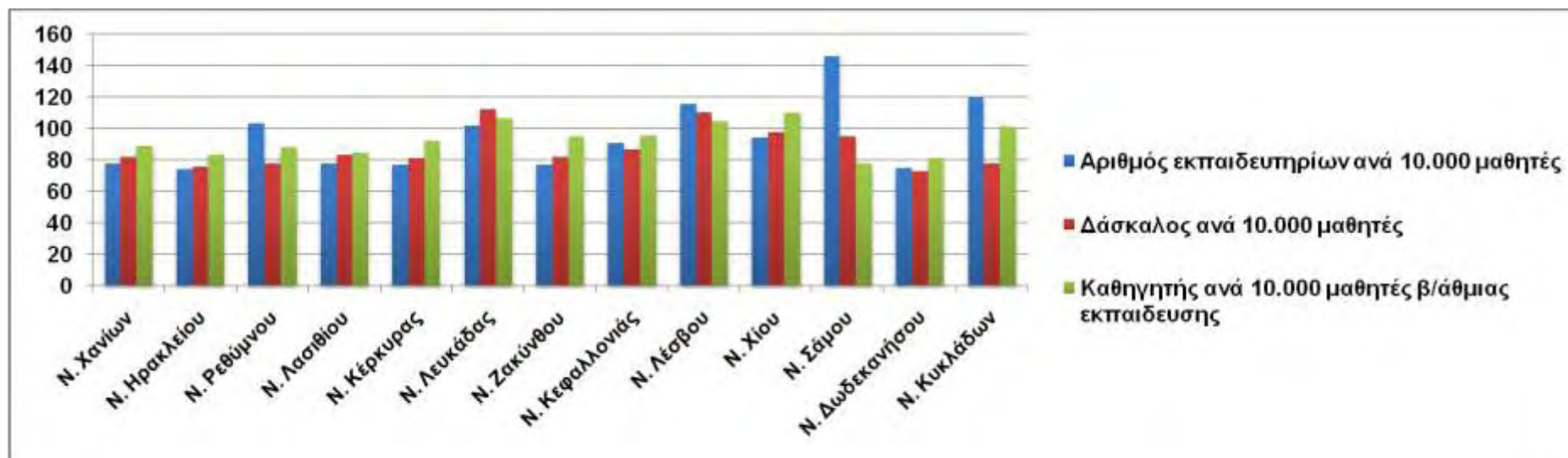
Διάγραμμα 2: Δείκτες κοινωνική υποδομής για τις περιφέρειες Κεντρικής, Δυτικής Μακεδονίας και Ανατολικής Μακεδονίας – Θράκης (2001)

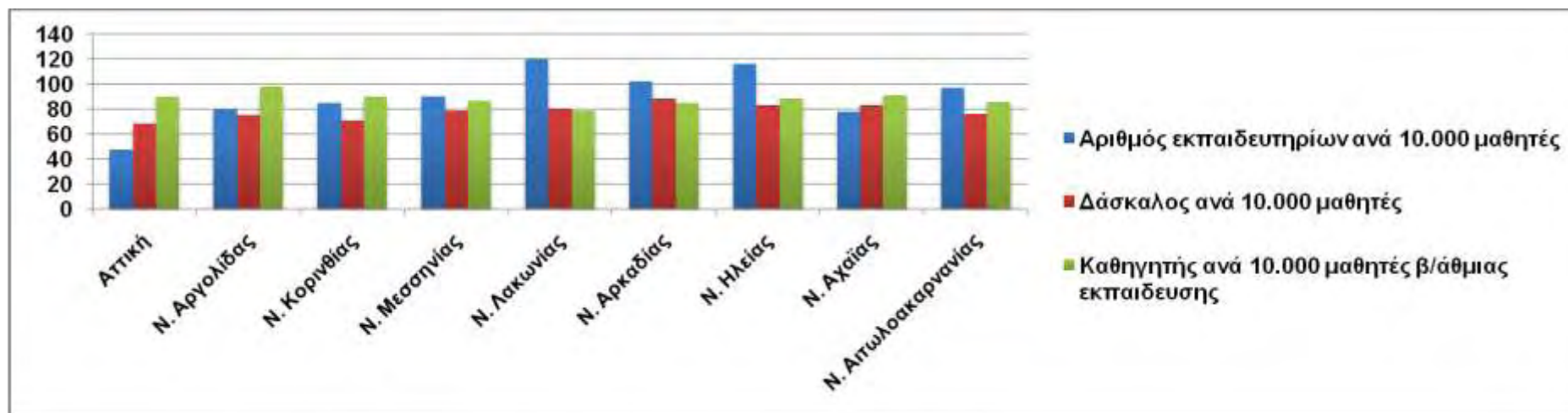
Διάγραμμα 3: Δείκτες κοινωνική υποδομής για τις περιφέρειες Στερεάς Ελλάδας, Ηπείρου και Θεσσαλίας (2001)

Διάγραμμα 4: Δείκτες κοινωνική υποδομής για τις περιφέρειες Κρήτης, Βόρειο – Νότιο Αιγαίο και Ιονίων Νησιών (2001)

Διάγραμμα 5: Δείκτες κοινωνική υποδομής για τις περιφέρειες Αττικής, Πελοποννήσου και Δυτικής Ελλάδας (2001)

Σε περιφερειακό επίπεδο στους δασκάλους προηγείται το Βόρειο Αιγαίο και η Ήπειρος, ενώ στους καθηγητές η Θεσσαλία και το Βόρειο Αιγαίο. Οι τελευταίες θέσεις στους δασκάλους καταλαμβάνονται από την Αττική και τη Θεσσαλονίκη, ενώ στους καθηγητές υπάρχει μια διαφοροποίηση και τις τελευταίες θέσεις καταλαμβάνουν η Κρήτη και η Ανατολική Μακεδονία – Θράκη.

Ένας από τους παράγοντες στους οποίους οφείλεται το γεγονός ότι οι λιγότερο ευνοημένες περιοχές της χώρας έχουν καλύτερους δείκτες εκπαιδευτικής υποδομής, είναι οι προσπάθειες της πολιτείας να ενισχύσει τις περιοχές αυτές δημιουργώντας νέες υποδομές όπου υπάρχει ανάγκη. Ακόμη ένας παράγοντας είναι η πληθυσμιακή διάβρωση των περιοχών αυτών με τη μετανάστευση σημαντικού μέρους των κατοίκων τους στην Αττική, τη Θεσσαλονίκη και τις μεγάλες πόλεις. Δεδομένου ότι οι υποδομές είναι από τις πρώτες που κατασκευάζει μια χώρα, τα μεταναστευτικά ρεύματα μετακίνησαν μαθητές από την επαρχία προς τις μητροπολιτικές περιφέρειες, δημιουργώντας μια αίσθηση επάρκειας των υποδομών σε περιοχές της πρώτης και πίεσης ή έλλειψης στις δεύτερες.

Πίνακας 8: Δείκτες κοινωνική υποδομής των νομών της Ελλάδας για το 1991

Γεωγραφική Ενότητα	Μαθητές β/άθμιας εκπαίδευσης ανά 1.000 κατοίκους	Μαθητές δημοτικού ανά 1.000 κατοίκους
ΕΛΛΑΔΑ	70,28	83,33
Αττική	75,2	87,8
Στερεά Ελλάδα		
Ν. Βοιωτίας	67,8	77,15
Ν. Φθιώτιδας	67,69	66,35
Ν. Ευρυτανίας	58,07	67,35
Ν. Εύβοιας	64,94	86,79
Ν. Φωκίδας	56,82	65,3
Κεντρική - Μακεδονία		
Ν. Θεσσαλονίκης	71,28	77,95
Ν. Χαλκιδικής	59,42	73,69
Ν. Ημαθίας	72,14	84,92
Ν. Κιλκίς	48,55	64,57
Ν. Πέλλας	59,86	79,57
Ν. Πιερίας	71,59	80,32
Ν. Σερρών	61,29	72,11
Πελοπόννησος		
Ν. Αργολίδας	71,82	82,43
Ν. Κορινθίας	66,93	76,74
Ν. Μεσσηνίας	65,89	72,81
Ν. Λακωνίας	58,18	70,3
Ν. Αρκαδίας	56,67	68,66

Θεσσαλία		
N. Μαγνησίας	67,46	82,26
N. Λάρισας	72,86	82,91
N. Τρικάλων	73,13	81,24
N. Καρδίτσας	75,2	72,54
Ανατολική Μακεδονία - Θράκη		
N. Καβάλας	67,87	76,11
N. Δράμας	64,3	80,91
N. Έβρου	58,5	66,67
N. Ροδόπης	38,09	90,01
N. Ξάνθης	46,1	95,08
Κρήτη		
N. Χανίων	65,28	84,77
N. Ηρακλείου	76,49	92,26
N. Ρεθύμνου	74,83	84,64
N. Λασιθίου	67,35	80,55
Ήπειρος		
N. Άρτας	66,63	73,48
N. Ιωαννίνων	71,85	79,36
N. Πρέβεζας	83,06	85,69
N. Θεσπρωτίας	66,45	84,8
Ιόνια Νησιά		
N. Κέρκυρας	63,19	79,66
N. Λευκάδας	61,48	82,87
N. Ζακύνθου	70,04	74,38
N. Κεφαλονιάς	62,83	72,35
Βόρειο Αιγαίο		
N. Λέσβου	54,49	70,13
N. Χίου	60,47	80,28
N. Σάμου	52,32	71,87
Νότιο Αιγαίο		
N. Δωδεκανήσου	63,95	91,05
N. Κυκλάδων	59,98	78,28
Δυτική Ελλάδα		
N. Ηλείας	62,36	72,61
N. Αχαΐας	76,82	89,95
N. Αιτωλοακαρνανίας	71,82	91,34
Δυτική Μακεδονία		
N. Φλώρινας	58,48	82,2
N. Γρεβενών	62,62	68,47
N. Κοζάνης	70,28	90,65
N. Καστοριάς	73,04	87,85

Πηγή: Allmedia,1991

2.4 Διαχρονικές μεταβολές του επιπέδου εκπαίδευσης για το 1981 – 1991 και 1991 - 2001

Η εκπαίδευση αποτελεί σήμερα μια από τις πιο σημαντικές διαστάσεις της ανθρώπινης ευημερίας. Πιο κάτω θα ασχοληθούμε με τις διαφορές που παρατηρούνται ανάμεσα στους νομούς της Ελλάδας αναφορικά με την εκπαίδευση. Η έκταση της εκπαίδευσης μπορεί να μετρηθεί με δυο τρόπους. Ο ένας τρόπος είναι η μέτρηση του επιπέδου της εκπαίδευσης του ενήλικου πληθυσμού. Ο δεύτερος τρόπος είναι ο ρυθμός με τον οποίο ο νεαρός πληθυσμός διέρχεται από το εκπαιδευτικό σύστημα. Ο συνηθέστερος δείκτης που χρησιμοποιείται για τη μέτρηση αυτού του ρυθμού είναι η αναλογία του πληθυσμού διαφόρων ηλικιών που εγγράφεται στα διάφορα επίπεδα του εκπαιδευτικού συστήματος. Ωστόσο, παρακάτω αναφέρεται, ο πρώτος, δείκτης μέτρησης του επιπέδου της εκπαίδευσης του ενήλικου πληθυσμού (Σκούντζος, 1997).

Η αλματώδης ανύψωση του επιπέδου εκπαίδευσης αποτελεί σημαντικό χαρακτηριστικό της μεταπολεμικής περιόδου και συνδυάζεται με την ταχεία συρρίκνωση των θέσεων χειρωνακτικής εργασίας στον παραδοσιακό κυρίαρχο πρωτογενή και στο μεταπολεμικά ανεπτυγμένο δευτερογενή τομέας, προς όφελος της απασχόλησης στον τριτογενή τομέα. Η ανύψωση αυτή δεν περιορίστηκε στις αστικές περιοχές, αλλά προχώρησε με ανάλογο βαθμό στο σύνολο της χώρας. Στις αστικές περιοχές ωστόσο το επίπεδο εκπαίδευσης παραμένει πάντοτε υψηλότερο (Μαλούτας, 2000).

Για την καλύτερη κατανόηση του επιπέδου εκπαίδευσης θα κατασκευάσουμε ένα σύνθετο δείκτη που αφορά όλα τα επίπεδα εκπαίδευσης του συνολικού πληθυσμού για το 1981, 1991 και 2001. Τα επίπεδα εκπαίδευσης βάση τα οποία υπολογίστηκε ο δείκτης είναι: α) πτυχιούχοι ανώτατων σχολών, β) πτυχιούχοι ανώτερων σχολών, γ) απόφοιτοι μέσης εκπαίδευσης, δ) απόφοιτοι γυμνασίου, ε) απόφοιτοι στοιχειώδους εκπαίδευσης και στ) χωρίς στοιχειώδη εκπαίδευση. Οι αγράμματοι, επειδή δεν έχουν κανένα επίπεδο εκπαίδευσης, δεν ελήφθησαν υπόψη.

Η μαθηματική σχέση που χρησιμοποιήθηκε για τον καθορισμό του δείκτη είναι:
$$\Delta = \Theta \cdot \sum_j [\theta_j \cdot (P_{ij} \cdot P_n) / (P_{nj} \cdot P_i)],$$

Όπου: P_i = ο συνολικός πληθυσμός της περιφέρειας

P_n = ο συνολικός πληθυσμός της χώρας

P_{ij} = ο πληθυσμός της περιοχής i που έχει επίπεδο εκπαίδευσης j

P_{nj} = ο πληθυσμός της χώρας που έχει επίπεδο εκπαίδευσης j

θ_j = ο συντελεστής του επιπέδου εκπαίδευσης j

για τους πτυχιούχους ανωτάτων σχολών $\theta = 1$

για τους πτυχιούχους ανωτέρων σχολών $\theta = 0,85$

για τους αποφοίτους μέσης εκπαίδευσης $\theta = 0,6$

για τους αποφοίτους γυμνασίου $\theta = 0,45$

για τους αποφοίτους στοιχειώδους εκπαίδευσης $\theta = 0,25$

χωρίς στοιχειώδη εκπαίδευση $\theta = 0,1$ (Καβαδδίας, 1992).

Στον πίνακα 9 παρουσιάζεται ο δείκτης που αφορά την ποιότητα του ανθρώπινου δυναμικού των νομών της χώρας, όπως αυτή μετράται από το επίπεδο εκπαίδευσης για τα έτη 1981, 1991 και 2001.

Με βάση τα στοιχεία του πίνακα 9 παρατηρούμε ότι η κατανομή του επιπέδου εκπαίδευσης διαφοροποιείται σημαντικά μεταξύ των νομών και των περιφερειών. Στους περισσότερους νομούς παρατηρείται έντονη ανισοκατανομή στο επίπεδο εκπαίδευσης. Έτσι αρκετοί από τους νομούς της χώρας εμφανίζουν ένα επίπεδο εκπαίδευσης το οποίο με την πάροδο του χρόνου αυξάνεται ή μειώνεται. Συγκεκριμένα αρκετοί είναι οι νομοί που ενώ εμφανίζουν ένα αρκετά ικανοποιητικό επίπεδο εκπαίδευσης το 1981, μετέπειτα δέχονται μια ισχυρή μείωση το 1991 και έπειτα επανέρχονται σε επίπεδα σχετικά πιο υψηλά από το 1981. Τα ποσοστά του επιπέδου εκπαίδευσης είναι γενικά χαμηλότερα τη χρονική περίοδο 1991.

Οι νομοί Ευρυτανίας, Φωκίδας και Λακωνίας εμφανίζουν επίπεδα εκπαίδευσης κάτω του 50 (41,76, 44,52, 47,96 αντίστοιχα) ενώ τη χαμηλότερη τιμή εμφανίζει ο νομός Θεσπρωτίας (39,63). Την υψηλότερη και καλύτερη θέση καταλαμβάνει ο νομός Αττικής και ακολουθεί ο νομός Θεσσαλονίκης και ο νομός Ρεθύμνου! Από τα υπόλοιπα μεγάλα αστικά κέντρα σχετικά υψηλή τιμή του επιπέδου εκπαίδευσης εμφανίζουν οι νομοί Μαγνησίας, Λάρισας, Πάτρας. Χαρακτηριστικό είναι ότι συγκεκριμένα η περιφέρεια της Κρήτης και όλοι οι νομοί της παρουσιάζουν αρκετά υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης, υποδηλώνοντας έτσι το υψηλό ενδιαφέρον των κατοίκων της περιφέρειας για τα διάφορα επίπεδα εκπαίδευσης, το οποίο θα τους οδηγήσει αργότερα σε υψηλούς ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης, σε χαμηλό ποσοστό ανεργίας και σε μεγάλη αναλογία εργαζομένων στον ενεργό πληθυσμό.

Πίνακας 9: Ποιότητα ανθρώπινου δυναμικού (1981, 1991, 2001)

Γεωγραφική Ενότητα	Επίπεδο Εκπαίδευσης		
	1981	1991	2001
Αττική	143,1	178,6	219,86
Στερεά Ελλάδα			
N. Βοιωτίας	72	54,66	66,56
N. Φθιώτιδας	72,3	71,62	70,31
N. Ευρυτανίας	66,2	56,44	41,76
N. Εύβοιας	66,7	70,1	53,55
N. Φωκίδας	66,9	63,78	44,52
Κεντρική - Μακεδονία			
N. Θεσσαλονίκης	131	84,53	87,42
N. Χαλκιδικής	60,2	52,13	61,76
N. Ημαθίας	62,9	51,96	68,99
N. Κιλκίς	55,2	61,5	65,67
N. Πέλλας	56	52,13	95,99
N. Πιερίας	66,8	66,81	69,62
N. Σερρών	57,4	51,15	66,41
Πελοπόννησος			
N. Αργολίδας	66,9	68,08	68,91
N. Κορινθίας	77,5	73,9	64,64
N. Μεσσηνίας	64,1	71,12	61,47
N. Λακωνίας	57,6	62	47,96
N. Αρκαδίας	75,6	69,34	64,92
Θεσσαλία			
N. Μαγνησίας	76,7	85,29	70,28
N. Λάρισας	76,7	69,85	78,81
N. Τρικάλων	53,9	65,8	70,28
N. Καρδίτσας	54,5	58,71	76,05
Ανατολική Μακεδονία - Θράκη			
N. Καβάλας	70,8	71,12	66,31
N. Δράμας	60,7	62	68,08
N. Έβρου	67,6	62,66	70,53
N. Ροδόπης	55,3	52,1	66,13
N. Ξάνθης	58,9	53,91	66,91
Κρήτη			
N. Χανίων	88,6	59,47	75,98
N. Ηρακλείου	77,1	72,89	73,8
N. Ρεθύμνου	74,3	60,49	90,83
N. Λασιθίου	69,4	62,51	72,28
Ήπειρος			
N. Άρτας	57,9	49,6	67,6
N. Ιωαννίνων	95,3	70,1	76,41
N. Πρέβεζας	64,8	70,36	70,26

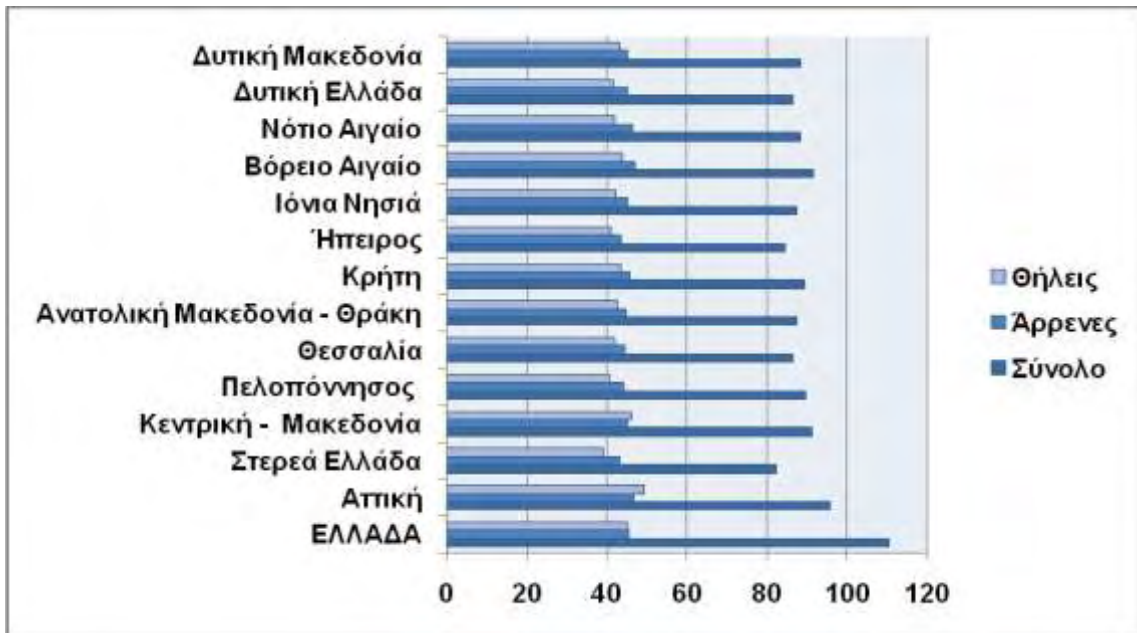
N. Θεσπρωτίας	54,2	77,19	39,63
Ιόνια Νησιά			
N. Κέρκυρας	60,1	67,32	71,22
N. Λευκάδας	63,4	54,92	71,93
N. Ζακύνθου	52,1	47,83	67,19
N. Κεφαλονιάς	66,9	56,41	69,75
Βόρειο Αιγαίο			
N. Λέσβου	59,6	62,26	70,38
N. Χίου	70,6	65,04	73,29
N. Σάμου	64,7	69,34	69,27
Νότιο Αιγαίο			
N. Δωδεκανήσου	79,6	74,66	71,55
N. Κυκλάδων	60	67,32	66,43
Δυτική Ελλάδα			
N. Ηλείας	58,7	62,26	65,65
N. Αχαΐας	93,7	73,14	77,34
N. Αιτωλοακαρνανίας	54	61,5	65,95
Δυτική Μακεδονία			
N. Φλώρινας	69,3	42,52	76,73
N. Γρεβενών	58,6	48,59	59,07
N. Κοζάνης	69	63,52	63,93
N. Καστοριάς	62,1	51,37	70,66

Πηγή: Απογραφές πληθυσμού της ΕΣΥΕ, 1981, 1991, 2001 Ιδία επεξεργασία

Η ποιότητα του ανθρωπίνου κεφαλαίου είναι, αναμφισβήτητα, συνάρτηση πολλών άλλων μεταβλητών εκτός από την εκπαίδευση. Αποδεικνύεται όμως εύκολα, ότι η ποιότητα της εκπαίδευσης σήμερα επηρεάζει την μελλοντική ποιότητα του οικονομικά ενεργού πληθυσμού και μέσω αυτής την οικονομική ανάπτυξη. Η αύξηση λοιπόν του μορφωτικού επιπέδου σχετίζεται άμεσα με τον στόχο της οικονομικής ανάπτυξης και δημιουργεί επιχειρήματα, ώστε να συμπεριληφθεί η εκπαίδευση στους στόχους της οικονομικής πολιτικής (Χατζηδήμα, 2002).

Η γεωγραφική κατανομή του επιπέδου εκπαίδευσης στο εσωτερικό των πόλεων ακολουθεί το σχήμα της κοινωνικής μορφολογίας, με τη συγκέντρωση των πιο μορφωμένων τμημάτων του ενεργού πληθυσμού στις πρωτεύουσες των περιφερειών και στις δυο μεγάλες πόλεις (Αθήνα, Θεσσαλονίκη) όπου συγκεντρώνουν υψηλά κοινωνικά και επαγγελματικά στρώματα

Διάγραμμα 6: Ποσοστό εγγράμματος πληθυσμού περιφερειών (επί του συνόλου του πληθυσμού των περιφερειών για το 2001)

Από το ποσοστό του εγγράμματος πληθυσμού για τις περιφέρειες βλέπουμε η Αττική, η Κεντρική Μακεδονία και το Βόρειο Αιγαίο κατέχουν το υψηλότερο ποσοστό (95,84%, 91,18% και 91,37% αντίστοιχα). Επί του συνόλου του πληθυσμού μόνο στην Αττική και Κεντρική Μακεδονία υπερέχει το ποσοστό των θηλέων έναντι αυτών των αρρένων. Η Ήπειρος και η Στερεά Ελλάδα κατέχουν τα χαμηλότερα ποσοστά εγγραμμάτων στις γυναίκες, κάτι που αποδεικνύει τη μη ενεργή συμμετοχή των γυναικών στις διάφορες βαθμίδες εκπαίδευσης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ

Οι περιφερειακές ανισότητες στην Ελλάδα αποτελούν ένα σοβαρό θέμα το οποίο απασχολεί έντονα τόσο την κοινή γνώμη όσο τους πολιτικούς και τη δημόσια Διοίκηση. Οι απόψεις και οι εκτιμήσεις που διατυπώνονται για το είδος και το ύψος των ανισοτήτων όσο και για τις ενέργειες που απαιτούνται για την αντιμετώπισή τους, δε συμφωνούν πάντοτε. Η επίσημη θέση της πολιτείας είναι ότι σε σχέση με τις άλλες χώρες της ΕΕ, η Ελλάδα έχει σήμερα σχετικά περιορισμένες ανισότητες στα επίπεδα ανάπτυξης των περιφερειών και των νομών, όπως αυτά μετρούνται από το κατά κεφαλή Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ) (Πετράκος και Ψυχάρης, 2004).

Η ενοποίηση του χώρου, ως αποτέλεσμα της συνεχούς μείωσης των γεωγραφικών αποστάσεων και της απομάκρυνσης των εμποδίων για τη διεξαγωγή των εμπορικών συναλλαγών, έχει αυξήσει το χωρικό οικονομικό ανταγωνισμό και έχει δημιουργήσει πολλά και σημαντικά προβλήματα στις περιφερειακές οικονομικές ανισότητες (Πετράκος και Πολύζος, 2006). Τα αποτελέσματα αυτής της ενοποίησης επηρέασαν και το χώρο της Περιφέρειας Θεσσαλίας σε τρία επίπεδα: στο οικονομικό, στο κοινωνικό και στο πολιτικό επίπεδο. Αυτό συμβαίνει λόγω της αυξανόμενης αλληλεπίδρασης των διαφορετικών τομέων που υπάρχουν μεταξύ των περιοχών της Περιφέρειας, με αποτέλεσμα να εμφανίζονται ανισότητες. Πρόκειται για τομείς που αφορούν το επίπεδο ζωής και το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης των κατοίκων και τα φυσικά χαρακτηριστικά των περιοχών. Βασικά χαρακτηριστικά των άνω τομέων είναι η εξέλιξη του πληθυσμού, η εξέλιξη της ηλικιακής δομής του πληθυσμού, η μετανάστευση, το μορφωτικό επίπεδο, ο οικονομικά ενεργός και μη ενεργός πληθυσμός, η απασχόληση, το επίπεδο ανεργίας, οι συγκοινωνίες και γενικότερα δείκτες ευημερίας της Περιφέρειας Θεσσαλίας και των Νομών της, η οικονομική φυσιογνωμία της Περιφέρειας Θεσσαλίας, και επιπλέον η τομεακή διάρθρωση του ΑΕΠ και στο περιφερειακό προϊόν κατά κεφαλήν, στα ποσοστά κατανομής της απασχόλησης, στα επίπεδα παραγωγικότητας και οι γεωργικές και μη γεωργικές περιοχές, οι ορεινές και πεδινές περιοχές και η ύπαρξη φυσικών πόρων ή όχι. Τα πιο βασικά σημεία για τις ενδοπεριφερειακές ανισότητες της Περιφέρειας είναι η σύγκλιση των πληθυσμιακών εξελίξεων, αλλά και η ύπαρξη διαφοροποιήσεων όσον αφορά την οικονομική βάση και την ανάπτυξη. Οι ενδοπεριφερειακές ανισότητες

μπορούν να πάρουν πολλές μορφές όπως ανισότητα : α) στη διαμόρφωση του φυσικού περιβάλλοντος, β) στη διάρθρωση της οικονομίας, γ) στο επίπεδο της διαθέσιμης τεχνικής υποδομής, δ) στο διαθέσιμο ανθρώπινο κεφάλαιο και ε) στη δυνατότητα πρόσβασης σε μεγάλα αστικά κέντρα (Λαμπριανίδης, 2005).

Η αναβάθμιση του ανθρώπινου δυναμικού σε συνδυασμό με τη λειτουργία ανώτερων και ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων μπορούν να αποτελέσουν μοχλό αστικής και περιφερειακής ανάπτυξης και κοινωνικοοικονομικής ευημερίας και προόδου, καθώς ακολουθείται από υλοποίηση συνοδευτικής τεχνικής υποδομής και κοινωφελών έργων και τελικά από προσέλκυση πληθυσμού και αριθμού επενδύσεων. Συγκεκριμένα τα πανεπιστήμια μέσα από τον εκσυγχρονισμό και την αναβάθμιση καθώς και τη σύνδεσή τους με την καινοτομία και την παραγωγή, μέσω ερευνητικών και τεχνολογικών φορέων και ερευνητικών μονάδων, αναμένεται να συμβάλουν ουσιαστικά σε δυναμική αναπτυξιακή διαδικασία για τις περιοχές (Σταματίου και Λαδιάς, 2007).

Για την περιφερειακή ανάπτυξη και την άρση των περιφερειακών ανισοτήτων, απαραίτητη είναι η λήψη αποφάσεων και η εφαρμογή αποτελεσματικών μέτρων με προτεραιότητες ανά περίπτωση. Η ανάπτυξη μιας περιφέρειας συνδέεται με τους παρακάτω στόχους :

Οικονομικοί στόχοι

- (1) Μείωση των περιφερειακών ανισορροπιών στα ποσοστά ανεργίας.
- (2) Διασφάλιση της βέλτιστης κατανομής των παραγωγικών πόρων μεταξύ τομέων και κλάδων της οικονομίας.
- (3) Μείωση των πληθυσμιακών πιέσεων σε ήδη κορεσμένες περιοχές.
- (4) Μείωση του βαθμού υποαπασχόλησης των εθνικών παραγωγικών πόρων.
- (5) Εξασφάλιση ικανοποιητικού βαθμού ανάπτυξης των παραγωγικών πόρων.
- (6) Μείωση των πληθωριστικών πιέσεων στην οικονομία.
- (7) Εξασφάλιση μιας λογικής κατανομής του εισοδήματος.

Περιβαλλοντικοί στόχοι

- (1) Καλύτερη ισορροπία μεταξύ πληθυσμού και περιβάλλοντος
- (2) Δια-γενεαλογική ισορροπία στις ευκαιρίες αξιοποίησης των περιβαλλοντικών πόρων.

(3) Αξιοποίηση μεθόδων ανάπτυξης φιλικών προς το περιβάλλον.

Κοινωνικοί στόχοι

(1) Προστασία χωρικά προσδιορισμένων πολιτισμικών χαρακτηριστικών

(2) Βελτίωση κοινωνικής συνοχής (Πετράκος και Ψυχάρης, 2004).

Όλοι οι παραπάνω στόχοι συνθέτουν ταυτόχρονα ανάγκες, προτεραιότητες και συνιστώσες περιφερειακής ανάπτυξης, που για να τείνει να είναι ολοκληρωμένη πρέπει να περιλαμβάνει την οικονομική, την κοινωνική και την περιβαλλοντική διάσταση. Μια εγκατάσταση εκπαιδευτικού-ερευνητικού χαρακτήρα αποτελεί μια από τις λίγες επιλογές που πραγματικά δύναται να συνδυάσει και τους τρεις αυτούς παράγοντες.

Το ζήτημα των περιφερειακών ανισοτήτων είναι μείζον πρόβλημα του Ελληνικού κράτους, με πολλές κοινωνικοοικονομικές αλλά ακόμη και περιβαλλοντικές και άλλες εκφάνσεις και επιπτώσεις στη σύγχρονη συγκυρία.

3.1 Επίδραση του κοινωνικού κεφαλαίου στο επίπεδο ανάπτυξης μιας περιοχής και το αντίστροφο

Το κοινωνικό κεφάλαιο έχει ένα «σωρευτικό» χαρακτήρα που τείνει προς δυο διακριτές καταστάσεις «ισορροπίας»: οι περιοχές είτε θα εισέλθουν σε ένα «ενάρετο» κύκλο ανάπτυξης και ευημερίας, είτε θα καταλήξουν στο «φαύλο» κύκλο της υπανάπτυξης, της διαφθοράς και της μιζέριας. Ο Putman θεωρεί ότι το είδος των κοινωνικών σχέσεων και συμπεριφορών που είναι «θετικό κοινωνικό κεφάλαιο» χρειάζεται εκατοντάδες χρόνια για να συσσωρευτεί. Η μόνη περίπτωση για να ανατραπεί για κάποιες από τις «επιτυχημένες περιοχές» η διαδικασία αυτή, είναι να οδηγηθούν στην κατάσταση ενός τεχνολογικού εγκλωβισμού (technological lock-in), καθώς μεταλλακτικά φαινόμενα μπορεί να τις οδηγήσουν στην οικονομική υπανάπτυξη, ενώ κάποιες άλλες περιοχές μπορεί να ευνοηθούν (Φουτάκης, 2004).

Μόνο μια εξαιρετικά λεπτομερής και ιστορικά προσανατολισμένη ανάλυση μπορεί να διευκρινίσει πώς οι μεταβλητές ενός πολιτιστικού, πολιτικού και οικονομικού τύπου - που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους - ρυθμίζουν τις συνεπείς του κοινωνικού κεφαλαίου στην τοπική ανάπτυξη.

Μελέτες που έχουν γίνει από την Παγκόσμια Τράπεζα και άλλους οργανισμούς δείχνουν ότι το κοινωνικό κεφάλαιο -και ιδιαίτερα η εμπιστοσύνη- έχει σημαντικές επιπτώσεις στην οικονομική ανάπτυξη μιας περιοχής. Πολλοί μάλιστα υποστηρίζουν ότι έχει μεγαλύτερες επιπτώσεις στους ρυθμούς ανάπτυξης από ότι η παιδεία. Αυτό το γεγονός εξηγεί τις οικονομικές επιδόσεις χωρών υψηλής κοινωνικής εμπιστοσύνης, όπως οι σκανδιναβικές, οι «Τίγρεις» της Νοτιοανατολικής Ασίας και η Κίνα.

Υπάρχουν διάφοροι μηχανισμοί μέσα των οποίων το κοινωνικό κεφάλαιο έχει επιπτώσεις στην οικονομική ανάπτυξη. Για παράδειγμα στο μοντέλο ανάπτυξης Solow – Swan (1956), η παραγωγή αποτελεί μια λειτουργία της τεχνολογίας, του φυσικού κεφαλαίου, του ανθρώπινου κεφαλαίου και τα τελευταία χρόνια και του κοινωνικού κεφαλαίου. Σε αυτά τα μοντέλα το κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί να επηρεάσει τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιείται η τεχνολογία. Μπορεί να οδηγήσει στη γρήγορη υιοθέτηση νέων καινοτομιών, οι οποίες με τη σειρά τους να οδηγήσουν την οικονομία μιας περιοχής σε γρηγορότερη τεχνολογική πρόοδο και μετέπειτα και σε οικονομική πρόοδο. Το περιεχόμενο του κοινωνικού κεφαλαίου είναι τέτοιο ώστε να μπορεί να επηρεάσει και άλλα κεφάλαια τα οποία συνδέονται άμεσα με την οικονομική ανάπτυξη (Iyer et al., 2005).

Οι Narayan και Pritchett (1996) βρήκαν ότι τα υψηλά επίπεδα μελών διαφόρων συνεταιρισμών και τα υψηλά επίπεδα εμπιστοσύνης βοηθούν στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και του εισοδήματος τόσο των ατόμων ξεχωριστά όσο και του συνόλου μιας περιοχής (Knack, Keefer, 1997).

Το κοινωνικό κεφάλαιο δημιουργεί αποτελέσματα στα δίκτυα και εξωτερικότητες. Οι εξωτερικότητες στα δίκτυα σημαίνει ότι οι συμπεριφορές των διαφόρων μελών μια ομάδας επηρεάζει και τις συμπεριφορές των ατόμων συνολικά. Για παράδειγμα, στις σχέσεις υπάλληλου – εργοδότη, το κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί να επηρεάσει την ανάπτυξη μιας επιχείρησης, εάν τα χαμηλά επίπεδα εμπιστοσύνης που θα εμφανίζονται μεταξύ των υπαλλήλων θα οδηγούν υψηλότερες δαπάνες ελέγχου της εργασίας τους. Σε πολλές ανεπτυγμένες χώρες, τα μεγάλα επίπεδα εμπιστοσύνης που υπάρχουν μεταξύ των ατόμων σε διάφορους οργανισμούς βοηθούν στη βελτίωση της συμπεριφοράς τους και στη μεταξύ του συνεργασία, φαινόμενο το οποίο έχει ως τελικό αντίκτυπο την ανάπτυξη της περιοχής τους.

Πολλοί οικονομολόγοι βρίσκουν ότι το μέγεθος στο οποίο το κοινωνικό κεφάλαιο αυξάνει την ανάπτυξη μιας περιοχής εξαρτάται από το μέγεθος των εξωτερικοτήτων των δικτύων. Πιο αποτελεσματική συνεργασία από έναν οργανισμό σε ένα απομονωμένο δίκτυο μπορεί να δημιουργήσει θετικές εξωτερικότητες οι οποίες μπορεί να λειτουργήσουν ως spill over σε άλλους οργανισμούς. Αυτή η διάχυση πληροφοριών, γνώσεων και νέων τεχνολογιών που θα υπάρξει ανάμεσα στα δίκτυα θα συντελέσουν στην αύξηση της ανταγωνιστικότητας, της απασχολησιμότητας και της οικονομικής ανάπτυξης της περιοχής (Iyer et al., 2005).

Ο Knack (2000) βρήκε θετική σχέση μεταξύ εμπιστοσύνης, επένδυσης και ανάπτυξης μιας περιοχής. Ο Dasgupta (2000) θεώρησε τις πολιτιστικές πεποιθήσεις και αντιλήψεις μέρος του κοινωνικού κεφαλαίου και ερεύνησε τη σημασία της πολιτικής κουλτούρας και της προσωπικής κινητοποίησης στην ανάπτυξη. Αυτό που απέδειξε είναι ότι υπάρχει μια θετική συσχέτιση μεταξύ της πολιτικής κουλτούρας και της οικονομικής ανάπτυξης. Οι Granato et al. (1996) βρήκαν θετικές σχέσεις μεταξύ προσωπικής κινητοποίησης και οικονομικής ανάπτυξης (Rutten και Boekama, 2007).

Το κοινωνικό κεφάλαιο διευκολύνει την ανάπτυξη της γνώσης ως ανταγωνιστικό πόρο επειδή ενθαρρύνει την κυκλοφορία των πληροφοριών μεταξύ διαφορετικών εταιριών. Με άλλα λόγια, το κοινωνικό κεφάλαιο επιτρέπει στη γνώση και στο ανθρώπινο κεφάλαιο να χρησιμοποιηθούν ως ανταγωνιστικό πλεονέκτημα στην παραγωγή μιας περιοχής και στην ανάπτυξή της.

Η ανάπτυξη μιας περιοχής συνδέεται άμεσα με τη σωστή λειτουργία των περιφερειακών καινοτόμων συστημάτων. Προπομπός κάθε περιοχής αποτελούν η τεχνολογία, η καινοτομία. Όσο πιο καλύτερα λειτουργούν αυτά τα μέσα τόσο πιο ανεπτυγμένη είναι και η ίδια η περιοχή. Ωστόσο η ανάπτυξη αυτή που συντελείται στην περιοχή επιφέρει και μια σειρά από σημαντικές αλλαγές στη νοοτροπία και συμπεριφορά των ατόμων της. Για το λόγο αυτό απαιτείται αυξανόμενη προσοχή στο ειδικευμένο προσωπικό καθώς θα πρέπει να αναπτύξουν αυξημένα επίπεδα εμπιστοσύνης και συνεργασίας μεταξύ τους. Έτσι η εμφάνιση των νέων τεχνολογιών σε μια περιοχή θα οδηγήσει και στην διάχυση της γνώσης και της πληροφορίας, απαραίτητα στοιχεία για την ανάπτυξη του κοινωνικού κεφαλαίου (Heitor et al., 2003).

Το κοινωνικό κεφάλαιο περιλαμβάνει «τους πόρους που μπορούν να χρησιμοποιηθούν από τους δράστες ώστε να πραγματοποιήσουν τα ενδιαφέροντά τους». Αυτά τα ενδιαφέροντα μπορούν εντούτοις να καθοριστούν με ποικίλους

τρόπους. Κατά συνέπεια, σε μερικές περιπτώσεις το κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί να παραγάγει την εμπιστοσύνη και τις πληροφορίες που βοηθούν την οικονομική ανάπτυξη. Εντούτοις, σε άλλα πλαίσια η λειτουργία και οι συνέπειες των δικτύων μπορούν να δημιουργήσουν και αρνητικά αποτελέσματα. Κατά συνέπεια, υπάρχουν καταστάσεις στις οποίες τα δίκτυα λειτουργούν εις βάρος των καταναλωτών ή άλλων εταιριών, και επιτρέπουν της αποφυγή του ανταγωνισμού (Trigilia, 2001).

3.2 Συσχέτιση κοινωνικού κεφαλαίου με βασικά οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά κάθε νομού

Η πληθυσμιακή ανισοκατανομή στην Ελλάδα είναι ένα από τα κρισιμότερα ζητήματα που καθορίζουν την ισόρροπη ανάπτυξη της χώρας. Η αναφορά στον υδροκεφαλισμό της Αθήνας κυρίως, αλλά και της Θεσσαλονίκης δευτερευόντως, είναι συνεχής για την εξήγηση των διάφορων δυσλειτουργιών και προβλημάτων που ανακύπτουν σε επίπεδο χώρας αλλά και στο επίπεδο νομών.

Στις επόμενες ενότητες, λόγω αδυναμίας χρησιμοποίησης συνάρτησης παραγωγής αφού δεν υπάρχει η κατάλληλη στατιστική πληροφόρηση, πραγματοποιείται η συσχέτιση του κοινωνικού κεφαλαίου με διάφορα στοιχεία του μικρο – οικονομικού και μακρο – οικονομικού περιβάλλοντος. Σε αυτό το σημείο πρέπει να αναφέρουμε ότι το κοινωνικό κεφάλαιο θα προσδιορίζεται από το επίπεδο εκπαίδευσης του πληθυσμού. Αυτά τα στοιχεία αφορούν το συνολικό πληθυσμιακό μέγεθος των νομών, το αστικό μέγεθος/βαθμός αστικοποίησης, τη μεταβολή του πληθυσμού τις δυο τελευταίες δεκαετίες 1981 – 1991, 1991 – 2001 των νομών, το επίπεδο ευημερίας των νομών, την ύπαρξη ΑΕΙ⁴ και ΤΕΙ⁵ σε κάθε νομό, και την παραγωγικότητα των νομών. Η σημασία και η σπουδαιότητα του κοινωνικού κεφαλαίου αναγνωρίζεται μόνο όταν συσχετίζεται με βασικούς παράγοντες και παραμέτρους που αφορούν βασικά οικονομικά χαρακτηριστικά κάθε περιοχής.

Στο τέλος κάθε υποενότητας παρουσιάζονται και οι συσχετίσεις που έγιναν μεταξύ του επιπέδου εκπαίδευσης και όλων των οικονομικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών που αναφέρονται πιο πάνω, για όλους τους νομούς το 2001. Όπου σε κάθε περίπτωση αναφέρονται το R^2 , ο συντελεστής προσδιορισμού, ο οποίος μας προσδιορίζει την αξιοπιστία του δείγματος μεταξύ των δυο μεταβλητών που

⁴ Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα

⁵ Τεχνολογικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα

εξετάσθηκαν. Στις συσχετίσεις του επίπεδου εκπαίδευσης με το πληθυσμιακό μέγεθος των νομών, με την πυκνότητα κατοίκησης, το εργατικό δυναμικό και την παραγωγικότητα των νομών αφαιρέθηκαν οι τιμές της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης (λόγω των υψηλών τιμών τους) για να έχουμε πιο αξιόπιστα και έγκυρα αποτελέσματα.

3.2.1 Κοινωνικό κεφάλαιο και πληθυσμιακό μέγεθος νομών

Ένα από τα σπουδαιότερα δημογραφικά χαρακτηριστικά μιας περιοχής είναι το πληθυσμιακό της μέγεθος. Η σημασία αυτού του χαρακτηριστικού είναι ιδιαίτερα σημαντική γιατί φανερώνει τις φυσικές τάσεις εξέλιξης του πληθυσμού μιας περιοχής στο χώρο και στο χρόνο. Τα ποσοστά μεταβολής των δημογραφικών χαρακτηριστικών δείχνουν τις αλλαγές που υφίσταται ο χώρος τόσο οικονομικά όσο και κοινωνικά.

Πίνακας 10: Πληθυσμιακό μέγεθος νομών

Γεωγραφική Ενότητα	1981	1991	2001
ΕΛΛΑΔΑ	9740417	10259900	10964020
Αττική	3369424	3523407	3756607
Ν. Βοιωτίας	117175	134108	131129
Ν. Φθιώτιδας	161995	171274	178896
Ν. Ευρυτανίας	26182	24307	32026
Ν. Εύβοιας	188410	208408	217278
Ν. Φωκίδας	44222	44183	48526
Ν. Θεσσαλονίκης	871278	946864	1046851
Ν. Χαλκιδικής	80490	93653	105156
Ν. Ημαθίας	133812	139934	144172
Ν. Κιλκίς	81671	81710	89611
Ν. Πέλλας	132186	138761	144340
Ν. Πιερίας	107031	116763	128950
Ν. Σερρών	196247	192828	200361
Ν. Αργολίδας	93020	97636	105295
Ν. Κορινθίας	123042	141823	153941
Ν. Μεσσηνίας	159818	166964	172825
Ν. Λακωνίας	93218	95696	99671
Ν. Αρκαδίας	107932	105309	101223
Ν. Μαγνησίας	124930	126854	129541
Ν. Λάρισας	254295	270612	279305
Ν. Τρικάλων	182222	198434	206995

N. Καρδίτσας	134207	138946	138047	25
N. Καβάλας	135218	135937	144920	20
N. Δράμας	94772	96554	103763	32
N. Έβρου	148486	143752	149023	18
N. Ροδόπης	107957	103190	111038	28
N. Ξάνθης	88777	91063	101510	34
N. Χανίων	125856	133774	149163	17
N. Ηρακλείου	243622	264906	294312	4
N. Ρεθύμνου	62634	70095	81781	37
N. Λασιθίου	70053	71279	75093	39
N. Άρτας	80044	78719	77334	38
N. Ιωαννίνων	147304	158193	170244	14
N. Πρέβεζας	55915	58628	59334	40
N. Θεσπρωτίας	41278	44188	45508	45
N. Κέρκυρας	99477	107592	113479	27
N. Λευκάδας	22863	21111	22536	51
N. Ζακύνθου	30014	32557	38608	48
N. Κεφαλονιάς	31297	32474	39579	47
N. Λέσβου	104620	105082	108297	29
N. Χίου	49865	52184	43574	43
N. Σάμου	40519	41965	52290	46
N. Δωδεκανήσου	145071	163476	190564	11
N. Κυκλάδων	88458	94005	111181	26
N. Ηλείας	160305	179429	112340	10
N. Αχαΐας	175193	300078	323794	3
N. Αιτωλοακαρνανίας	219794	228180	222984	6
N. Φλώρινας	52430	53147	54751	41
N. Γρεβενών	36420	36797	38481	49
N. Κοζάνης	147051	150386	156464	15
N. Καστοριάς	53169	52685	53054	42

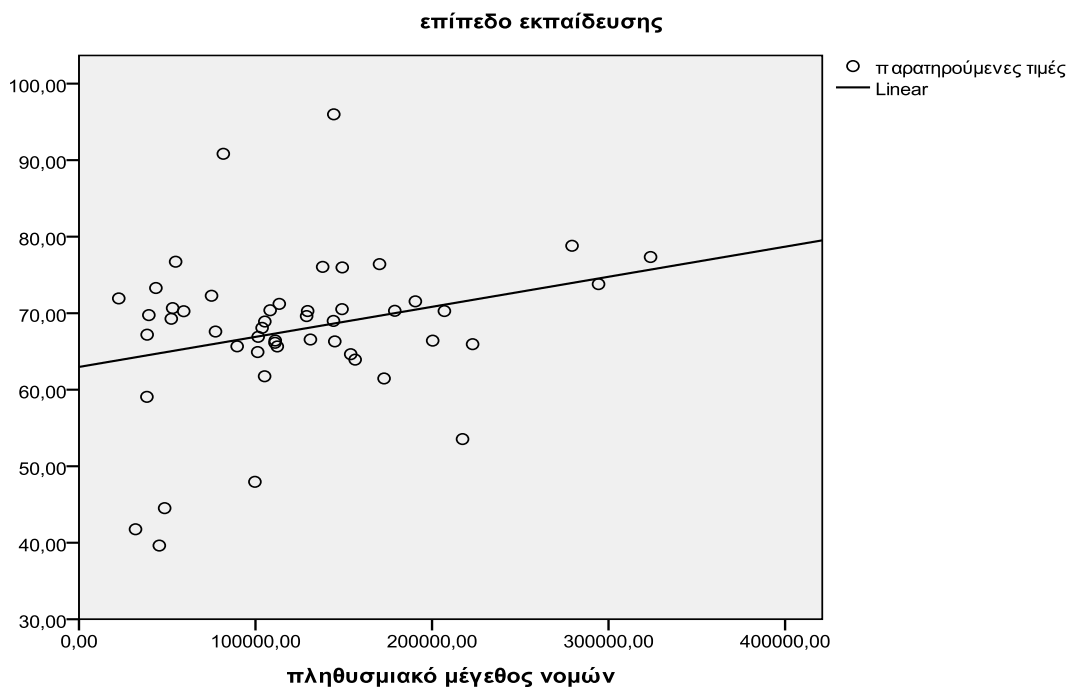
Πηγή: Απογραφές πληθυσμού της ΕΣΥΕ, 1981, 1991, 2001 Ιδία επεξεργασία

Από τα παραπάνω παρατηρούμε ότι επιβεβαιώνεται η μητροπολιτική δομή της χώρας, καθώς οι νομοί Αττικής και Θεσσαλονίκης εμφανίζουν τη μεγαλύτερη πληθυσμιακή συγκέντρωση με το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού να είναι εγκατεστημένο σε αυτούς τους νομούς. Επόμενοι σημαντικότεροι νομοί είναι οι νομοί Αχαΐας, Λάρισας και Ηρακλείου. Οι νομοί αυτοί που είναι ενισχυμένοι πληθυσμιακά εμφανίζουν και υψηλότερο επίπεδο ανάπτυξης κάτι το οποίο συνεπάγεται την έντονη εμφάνιση και σωστή λειτουργία του κοινωνικού κεφαλαίου. στα μεγάλα αυτά αστικά κέντρα μπορούν να αναπτυχθούν οργανισμοί, ομάδες, συνεταιρισμοί, όπου με τις

κατάλληλες διεργασίες και δικτυώσεις θα δημιουργήσουν ένα ικανοποιητικό επίπεδο κοινωνικού κεφαλαίου.

Τις σχετικά πιο δυσμενείς θέσεις καταλαμβάνουν οι νομοί Γρεβενών, Ευρυτανίας και Λευκάδας δηλώνοντας με τον τρόπο αυτό τη μη ενεργή συμμετοχή και την έλλειψη εκδήλωσης ενδιαφέροντος των κατοίκων για ανάπτυξη διαφόρων μορφών συνεργασίας, δικτύωσης και αλληλεξάρτησης.

Διάγραμμα 7: Συσχέτιση επιπέδου εκπαίδευσης με το πληθυσμιακό μέγεθος των νομών 2001

Στο παραπάνω διάγραμμα παρατηρούμε μια σωρευμένη συγκέντρωση των τιμών του επιπέδου εκπαίδευσης και του πληθυσμιακού μεγέθους των νομών. Σύμφωνα με την ανάλυση που πραγματοποιήθηκε επιλέχθηκε η γραμμική παλινδρόμηση στην οποία ο συντελεστής προσδιορισμού (R^2) είναι 0,073 και η στατιστική σημαντικότητα 0. Βάση αυτών των τιμών βλέπουμε ότι όσο περισσότερο πληθυσμιακό μέγεθος διαθέτει ένας νομός τόσο περισσότερο αυξάνεται και το επίπεδο εκπαίδευσης. Έτσι το πληθυσμιακό δυναμικό ενός νομού δίνει τη δυνατότητα για συνύπαρξη πολλών και ειδικών δραστηριοτήτων και περισσότερων ευκαιριών πρόσβασης των κατοίκων του προς όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης. Οι αμόρφωτοι

κυρίως συγκεντρώνονται σε μικρές πόλεις ενώ αντίθετα οι μορφωμένοι στις μεγαλύτερες πόλεις. Η συγκέντρωση ανθρώπων σε μια περιοχή συνδέεται και με τη δυνατότητα αλληλεξάρτησης, ανταλλαγής και χρήσης νέας γνώσης και καινοτομίας.

3.2.2 Κοινωνικό κεφάλαιο και αστικό μέγεθος / βαθμός αστικοποίησης

Ως αστικός θεωρείται ο πληθυσμός (ενός νομού ή μιας περιφέρειας), ο οποίος κατοικεί σε πόλεις άνω των 10.000 κατοίκων, ως ημιαστικός ο πληθυσμός που κατοικεί σε πόλεις με πληθυσμό από 2.000 έως 10.000 κατοίκους και ως αγροτικός ο πληθυσμός που κατοικεί σε πόλεις και χωριά κάτω των 2.000 κατοίκων (Πετράκος, Ψυχάρης, 2004). Σε γενικές γραμμές θα λέγαμε ότι η κατανομή του πληθυσμού ενός νομού ή μιας περιφέρειας συσχετίζεται άμεσα με τη διάρθρωση της οικονομίας και τις προοπτικές ανάπτυξής της.

Ο πίνακας 11 μας δίνει πληροφορίες για το ποσοστό αστικού πληθυσμού σε επίπεδο χώρας και νομών. Παρατηρούμε ότι υψηλότερα ποσοστά αστικοποίησης συνδέονται με μεγαλύτερες δυνατότητες ανάπτυξης δραστηριοτήτων του δευτερογενή ή τριτογενή τομέα της οικονομίας.

Σε επίπεδο νομών, καταρχάς παρατηρούμε ότι οι πλέον αστικοποιημένοι (εκτός από την Αττική και τη Θεσσαλονίκη που ξεπερνούν κατά πολύ το μέσο όρο της χώρας, 99,15% και 93,65 αντίστοιχα) είναι αυτοί που έχουν μεγάλες πόλεις. Από αυτούς όμως μόνο ο νομός Αχαΐας ξεπερνά και ο νομός Μαγνησίας βρίσκεται κοντά στο μέσο όρο της χώρας, ενώ όλοι οι υπόλοιποι νομοί με μεγάλες πόλεις βρίσκονται κάτω από το μέσο όρο.

Τους πλέον αστικοποιημένους νομούς αποτελούν οι νομοί Θεσσαλονίκης, Μαγνησίας, Δωδεκανήσου και Ηλείας. Η κοινωνία των νομών αυτών είναι έτσι διαμορφωμένη ώστε να έχει ως απώτερο στόχο τη συναίνεση, μέσω της συνεργασίας τοπικών φορέων και παραγόντων. Έχουν αναπτύξει μέσα από κατάλληλες διαδικασίες και μέσα τα στοιχεία εκείνα που είναι σημαντικά για την ανάπτυξή τους όπως: εμπιστοσύνη, συνεργασία, αμοιβαιότητα, ευθύνη και καλές σχέσεις μεταξύ διαφόρων φορέων. Οι νομοί Μαγνησίας και Δωδεκανήσου θέλοντας να προωθήσουν την τουριστική ιδιότητά τους, βασίζονται και οργανώνονται στις ικανότητες και δεξιότητες των κατοίκων τους, ώστε να αναδειχθούν και να αναγνωριστούν. Οι νομοί

αυτοί ξεπερνούν σε ποσοστό αστικοποίησης ακόμα και αυτό του μέσου όρου της χώρας.

Πίνακας 11: Ποσοστό συμμετοχής αστικού πληθυσμού

Γεωγραφική Ενότητα	1991	2001
ΕΛΛΑΔΑ	58,8	72,8
Αττική	93,4	99,15
Ν. Βοιωτίας	28,9	61,77
Ν. Φθιώτιδας	25,7	54,15
Ν. Ευρυτανίας	0	21,15
Ν. Εύβοιας	30,2	57,86
Ν. Φωκίδας	0	34,24
Ν. Θεσσαλονίκης	79,1	93,65
Ν. Χαλκιδικής	0	48,81
Ν. Ημαθίας	51,7	62,81
Ν. Κιλκίς	16,1	39,51
Ν. Πέλλας	31	50,77
Ν. Πιερίας	40,3	68,2
Ν. Σερρών	26,1	47,07
Ν. Αργολίδας	35	50,71
Ν. Κορινθίας	19,3	57,35
Ν. Μεσσηνίας	28,5	48,92
Ν. Λακωνίας	16,2	31,93
Ν. Αρκαδίας	21,3	36,18
Ν. Μαγνησίας	58,5	73,2
Ν. Λάρισας	46,3	68
Ν. Τρικάλων	35,2	48,6
Ν. Καρδίτσας	23,9	37,5
Ν. Καβάλας	42,7	62,82
Ν. Δράμας	39,9	63,21
Ν. Έβρου	36,9	59,45
Ν. Ροδόπης	38,7	51,37
Ν. Ξάνθης	41,1	58,02
Ν. Χανίων	53,9	60,6
Ν. Ηρακλείου	49,9	64,09
Ν. Ρεθύμνου	35,9	38,51
Ν. Λασιθίου	0	49,24
Ν. Άρτας	27	33,88
Ν. Ιωαννίνων	43	46,51
Ν. Πρέβεζας	25,8	48,62
Ν. Θεσπρωτίας	0	31,4

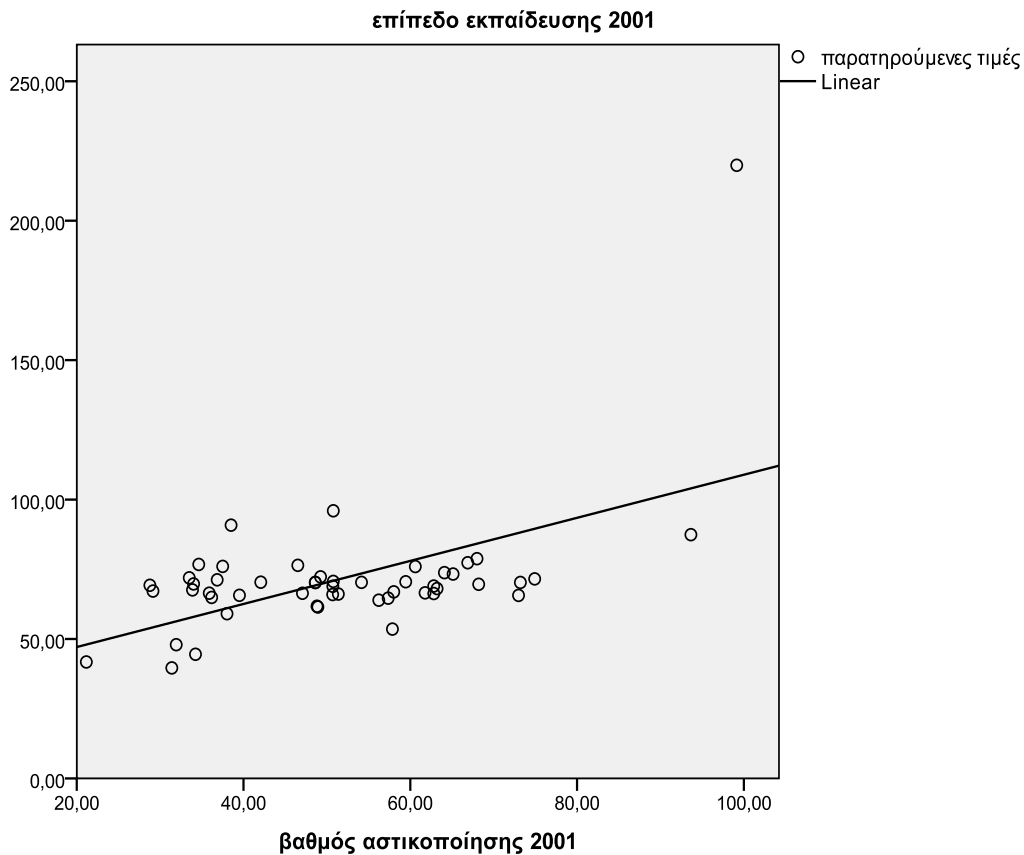
N. Κέρκυρας	37,6	36,84
N. Λευκάδας	0	33,49
N. Ζακύνθου	31,4	29,14
N. Κεφαλονιάς	0	34,01
N. Λέσβου	23,7	42,07
N. Χίου	57,5	65,13
N. Σάμου	0	28,77
N. Δωδεκανήσου	45,3	74,92
N. Κυκλάδων	17	35,89
N. Ηλείας	24,8	72,98
N. Αχαΐας	66,2	66,89
N. Αιτωλοακαρνανίας	33,2	50,69
N. Φλώρινας	23,7	34,63
N. Γρεβενών	0	38,02
N. Κοζάνης	38	56,22
N. Καστοριάς	29,8	50,77

Πηγή: Απογραφές πληθυσμού της ΕΣΥΕ, 1991, 2001 Ιδία επεξεργασία

Η άνιση αυτή κατανομή του αστικού πληθυσμού αντανακλά σε κάποιο βαθμό τις πληθυσμιακές μεταβολές των τελευταίων χρόνων, καθώς των νομών που υπέστησαν μεγάλες μειώσεις πληθυσμού λόγω μετανάστευσης βρίσκονται και αρκετοί οι οποίοι έχουν σχετικά πολύ χαμηλό ποσοστό αστικοποίησης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα σε αυτή την περίπτωση αποτελούν οι νομοί Ζακύνθου, Σάμου και Ευρυτανίας. Εδώ βλέπουμε ότι η μετανάστευση σε αυτούς τους νομούς δεν τους έδωσε τη δυνατότητα ανάπτυξης ικανών δεσμών και σχέσεων μεταξύ των κατοίκων τους για να μπορέσουν να αναπτυχθούν.

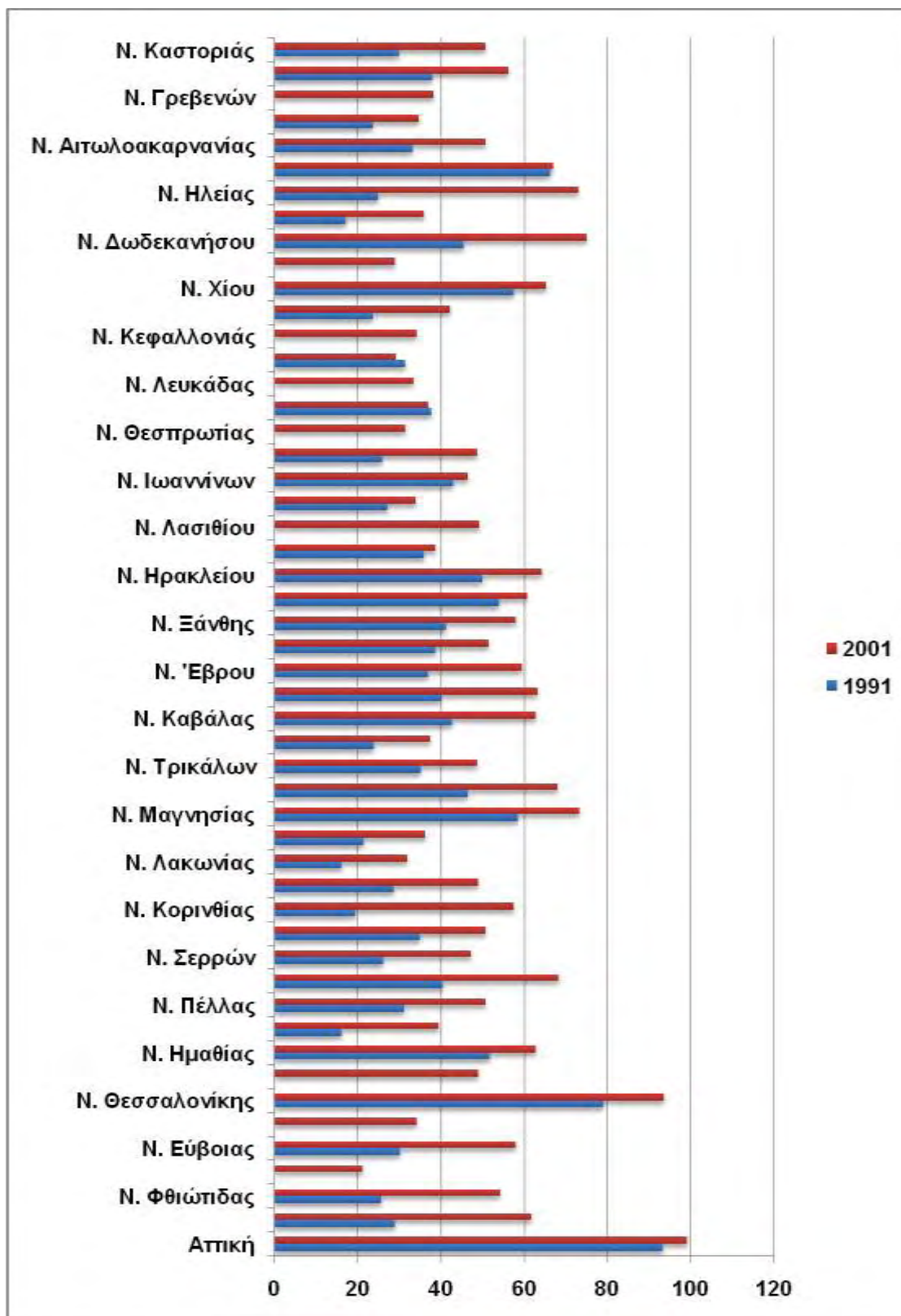
Η συσχέτιση που εμφανίζεται, στο διάγραμμα 8, μεταξύ του επιπέδου εκπαίδευσης και το βαθμό αστικοποίησης δείχνει μια άμεση θετική σχέση που παρουσιάζουν αυτές οι δύο μεταβλητές. Ένας αστικοποιημένος νομός εμφανίζει υψηλά ποσοστά μορφωμένου πληθυσμού, μιας και ο πληθυσμός του ασχολείται περισσότερο με δραστηριότητες του δευτερογενή και κυρίως του τριτογενή τομέα. Ωστόσο όμως το μέγεθος των οικισμών δεν αποτελεί ασφαλές κριτήριο για τις αναπτυξιακές δυνατότητες και για την ύπαρξη ισχυρού κοινωνικού κεφαλαίου μιας περιοχής, καθώς εκείνο που τελικά έχει σημασία είναι η παραγωγική της διάρθρωση. Άρα στην προκειμένη περίπτωση χρειάζεται να υπάρχει ένας συνδυασμός του βαθμού αστικοποίησης και της παραγωγικής διάρθρωσης σε κάθε νομό για ένα πιο ολοκληρωμένο και έγκυρο αποτέλεσμα

Διάγραμμα 8: Συσχέτιση επιπέδου εκπαίδευσης με το βαθμό αστικοποίησης των νομών 2001

Από το διάγραμμα 9 παρατηρούμε ότι υπάρχουν 9 νομοί (οι νομοί Χαλκιδικής, Λασιθίου, Φωκίδας, Θεσπρωτίας, Σάμου, Κεφαλληνίας, Γρεβενών, Ευρυτανίας και Λευκάδας) οι οποίοι δε διαθέτουν αστικό πληθυσμό για το 1991, καθώς κανένας οικισμός τους δεν ξεπερνά τους 10.000 κατοίκους. Η παρατήρηση αυτή μας δείχνει το μικρό μέγεθος των νομών της χώρας, που σε αρκετές περιπτώσεις δεν επιτρέπει ούτε το σχηματισμό μιας μικρής πόλης των 10.000 κατοίκων. Το μικρό όμως μέγεθος των νομών δημιουργεί τις κατάλληλες συνθήκες και προϋποθέσεις ώστε οι πολίτες να έρθουν πιο κοντά και να δυναμώσουν τους δεσμούς τους δημιουργώντας οργανώσεις, μικρές ομάδες, συνασπισμούς. Εάν μπορέσουν και επιτύχουν τα παραπάνω τότε θα μπορέσουν και να οδηγήσουν την περιοχή τους σε άνθιση και οικονομική ανάπτυξη.

Διάγραμμα 9: Ποσοστό αστικοποίησης 1991, 2001

3.2.3 Κοινωνικό κεφάλαιο και μεταβολή πληθυσμού 1981 – 1991, 1991 – 2001

Στους παρακάτω πίνακες παρουσιάζονται τα πληθυσμιακά μεγέθη και η εξέλιξή τους συνολικά για τις περιφέρειες και αναλυτικά για τους νομούς που τις αποτελούν. Οι τρεις πρώτες στήλες απεικονίζουν τον πληθυσμό τις δεκαετίες 1981, 1991 και 2001 και οι δυο τελευταίες στήλες τη μεταβολή του πληθυσμού (1981 – 1991 και 1991 – 2001).

Πίνακας 12: Δημογραφικά χαρακτηριστικά νομών

Γεωγραφική Ενότητα	Πληθυσμός			Ποσοστό μεταβολής πληθυσμού	
	1981	1991	2001	1981-1991	1991-2001
ΕΛΛΑΔΑ	9740417	10259900	10964020	5,33	6,86
Αττική	3369424	3523407	3756607	4,5	6,6
Ν. Βοιωτίας	117175	134108	131129	14,4	-2,2
Ν. Φθιώτιδας	161995	171274	178896	6,2	4,5
Ν. Ευρυτανίας	26182	24307	32026	-7,16	31,8
Ν. Εύβοιας	188410	208408	217278	10,6	4,3
Ν. Φωκίδας	44222	44183	48526	-0,08	9,8
Ν. Θεσσαλονίκης	871278	946864	1046851	8,6	10,8
Ν. Χαλκιδικής	80490	93653	105156	16,3	14,2
Ν. Ημαθίας	133812	139934	144172	4,5	3
Ν. Κιλκίς	81671	81710	89611	0,04	11,7
Ν. Πέλλας	132186	138761	144340	4,9	4,1
Ν. Πιερίας	107031	116763	128950	9,09	10,4
Ν. Σερρών	196247	192828	200361	-1,74	4,6
Ν. Αργολίδας	93020	97636	105295	4,9	8
Ν. Κορινθίας	123042	141823	153941	15,26	7,2
Ν. Μεσσηνίας	159818	166964	172825	4,5	3,6
Ν. Λακωνίας	93218	95696	99671	2,6	4,2
Ν. Αρκαδίας	107932	105309	101223	-2,3	-3,8
Ν. Μαγνησίας	124930	126854	129541	1,54	2,11
Ν. Λάρισας	254295	270612	279305	6,41	3,21
Ν. Τρικάλων	182222	198434	206995	8,89	4,31
Ν. Καρδίτσας	134207	138946	138047	3,53	-0,64
Ν. Καβάλας	135218	135937	144920	0,53	6,8
Ν. Δράμας	94772	96554	103763	1,8	7,5
Ν. Έβρου	148486	143752	149023	-3,1	3,7
Ν. Ροδόπης	107957	103190	111038	-4,4	7,6
Ν. Ξάνθης	88777	91063	101510	2,5	11,5
Ν. Χανίων	125856	133774	149163	6,2	11,5

N. Ηρακλείου	243622	264906	294312	8,7	11,3
N. Ρεθύμνου	62634	70095	81781	11,9	16,7
N. Λασιθίου	70053	71279	75093	1,75	7
N. Άρτας	80044	78719	77334	-1,6	-1,7
N. Ιωαννίνων	147304	158193	170244	7,3	7,7
N. Πρέβεζας	55915	58628	59334	4,5	1,2
N. Θεσπρωτίας	41278	44188	45508	7,04	3,2
N. Κέρκυρας	99477	107592	113479	8,15	5,5
N. Λευκάδας	22863	21111	22536	-7,6	6,8
N. Ζακύνθου	30014	32557	38608	8,47	18,8
N. Κεφαλονιάς	31297	32474	39579	3,7	22,1
N. Λέσβου	104620	105082	108297	0,44	3,1
N. Χίου	49865	52184	43574	4,94	3,8
N. Σάμου	40519	41965	52290	3,5	0,4
N. Δωδεκανήσου	145071	163476	190564	12,6	16,6
N. Κυκλάδων	88458	94005	111181	6,2	18,3
N. Ηλείας	160305	179429	112340	11,9	7,2
N. Αχαΐας	175193	300078	323794	71,28	7,9
N. Αιτωλοακαρνανίας	219794	228180	222984	3,8	-2,1
N. Φλώρινας	52430	53147	54751	1,3	3
N. Γρεβενών	36420	36797	38481	1,03	4,6
N. Κοζάνης	147051	150386	156464	2,2	4
N. Καστοριάς	53169	52685	53054	-0,9	0,7

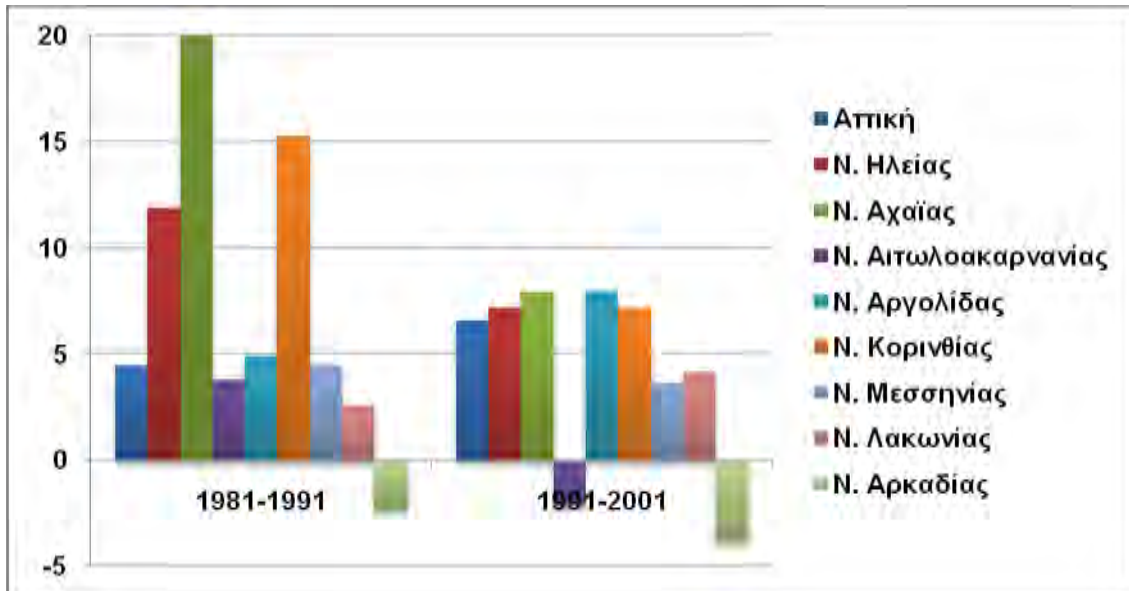
Πηγή: Απογραφές πληθυσμού της ΕΣΥΕ, 1981, 1991, 2001 Ιδία επεξεργασία

Η μακροχρόνια τάση του πληθυσμού των νομών είναι ενδεικτική των δυναμικών που αναπτύχθηκαν στην οικονομία τις τελευταίες δυο δεκαετίες. Ενώ ο πληθυσμός της χώρας αυξήθηκε σχετικά λίγο τις δυο τελευταίες δεκαετίες υπάρχουν νομοί οι οποίοι ξεπέρασαν κατά πολύ το μέσο όρο αύξησης της χώρας. Οι νομοί αυτοί είναι οι νομοί Φωκίδας, Θεσσαλονίκης, Χαλκιδικής, Κιλκίς, Ημαθίας, Πιερίας, Κορινθίας, Δράμας, Ροδόπης, Ξάνθης, Χανίων, Ηρακλείου, Ρεθύμνου, Ιωαννίνων και Αχαΐας. Ωστόσο νομοί οι οποίοι αποτελούν σημαντικότερους τουριστικού προορισμούς (νομοί Κυκλάδων, Ζακύνθου, Κεφαλονιάς και Ζακύνθου) εμφάνισαν μια αλματώδη αύξηση του πληθυσμού τους. Επίσης σημαντική αύξησης εμφάνισαν και οι νομοί διέλευσης των κύριων οδικών αξόνων.

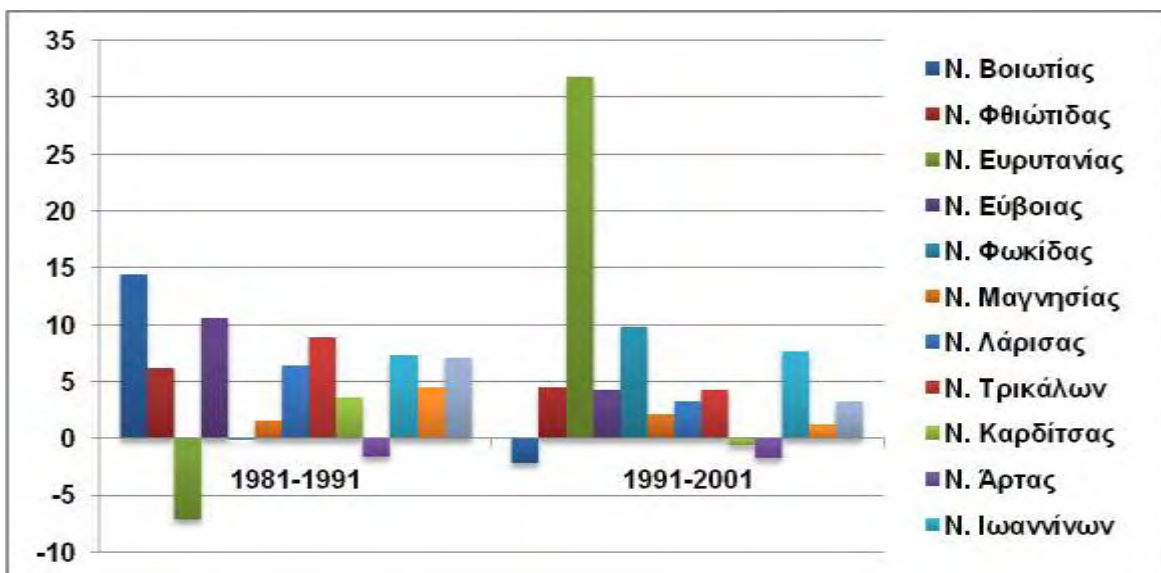
Ωστόσο η εικόνα δεν είναι το ίδιο καλή για όλους τους νομούς της χώρας. Με εξαίρεση του νομούς που διαθέτουν μεγάλες πόλεις, υπάρχουν και νομοί οι οποίοι υπέστησαν μείωση του πληθυσμού τους. Σε πέντε νομούς (Αιτωλοακαρνανίας, Άρτας, Καρδίτσας, Αρκαδίας και Βοιωτίας) η μετανάστευση ήταν τόσο έντονη, που η φυσική

αύξηση του πληθυσμού δεν μπόρεσε να καλύψει τις απώλειες της μετανάστευσης προς τα μεγάλα αστικά κέντρα που βρίσκονται σε αυτούς τους νομούς.

Διάγραμμα 10: Ποσοστό μεταβολής πληθυσμού περιφερειών Αττικής, Πελοποννήσου και Δυτικής Ελλάδας

Διάγραμμα 11: Ποσοστό μεταβολής πληθυσμού περιφερειών Ηπείρου, Θεσσαλίας και Στερεά Ελλάδας

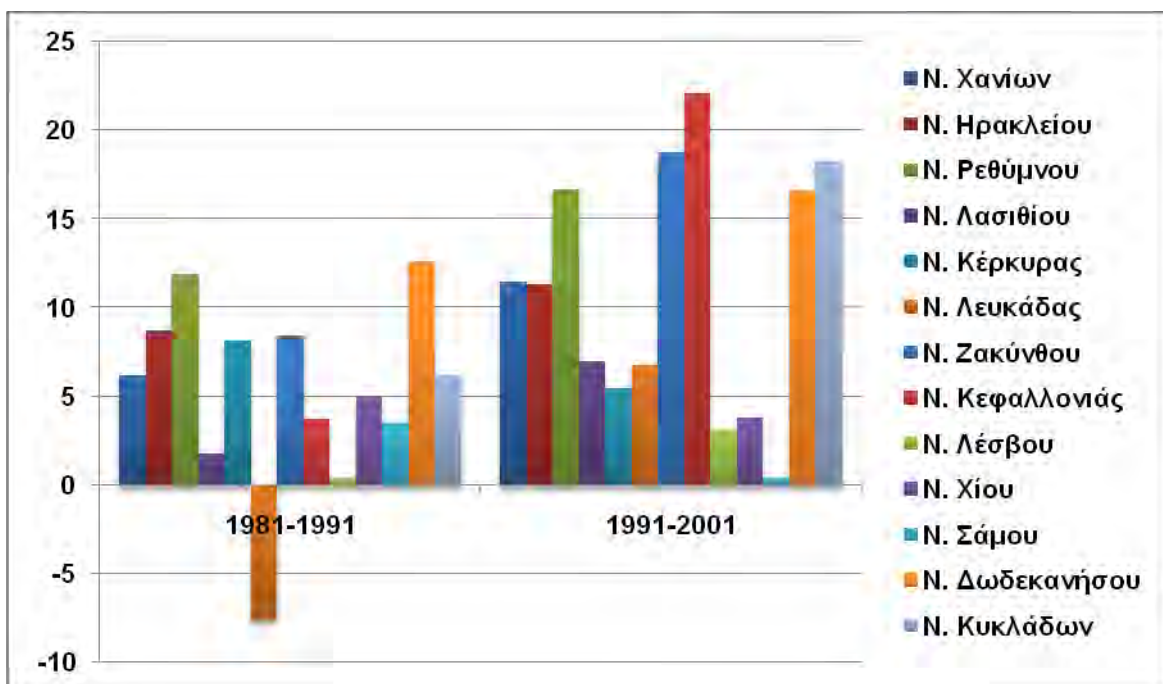

Νομοί οι οποίοι υπέστησαν τις μεγαλύτερες πληθυσμιακές απώλειες (νομοί περιφερειών Βορείου Αιγαίου, Πελοποννήσου, Δυτικής Μακεδονίας και Ανατολικής

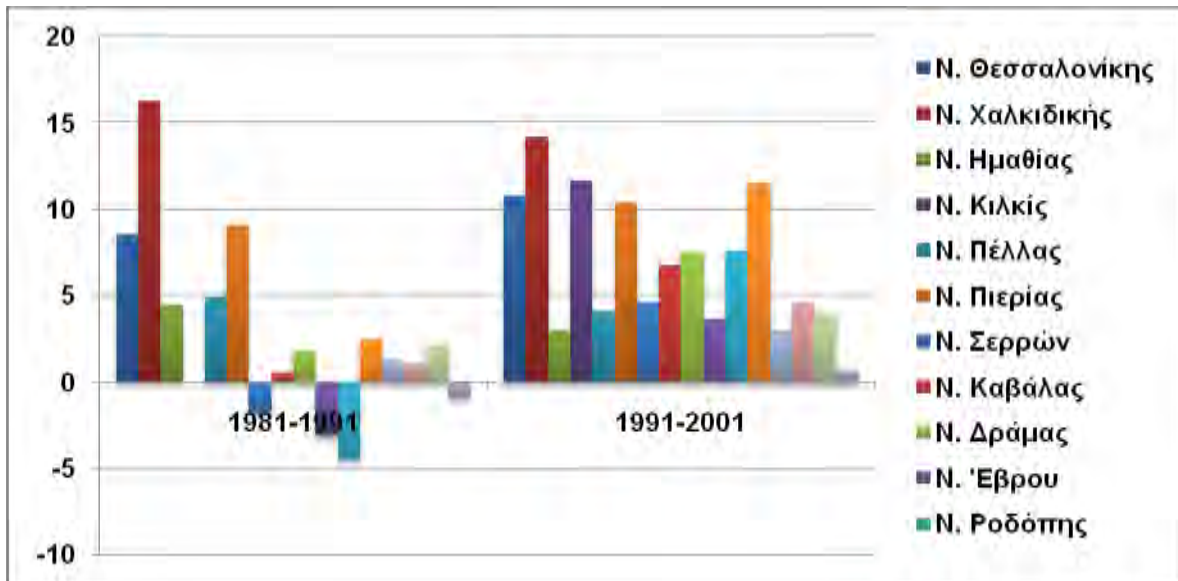
Μακεδονίας – Θράκης) χαρακτηρίζονται σήμερα από αναπτυξιακές υστερήσεις και δυσκολίες. Στους νομούς αυτούς είναι αρκετά δύσκολο να αναπτυχθούν οι μορφές του κοινωνικού κεφαλαίου. Οι νομοί αυτοί επειδή είναι σχετικά αποδυναμωμένοι, Ως προς τον πληθυσμό τους, δεν μπορούν να οργανωθούν ικανοποιητικά και να αναπτύξουν ισχυρούς δεσμούς μεταξύ τους.

Αντίθετα οι νομών των περιφερειών (Αττικής, Κεντρικής Μακεδονίας, Νότιου Αιγαίου) που ενισχύθηκαν σημαντικά τις δυο τελευταίες περιόδους, εμφανίζουν και ένα υψηλό επίπεδο ανάπτυξης των κατοίκων τους. Στις περιοχές αυτές είναι πιο εύκολο να αναπτυχθούν κοινωνικοί δεσμοί, συνεργασίες και δικτύωσεις που θα προάγουν και θα προωθήσουν την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου.

Διάγραμμα 12: Ποσοστό μεταβολής πληθυσμού περιφερειών Κρήτης, Βορείου – Νοτίου Αιγαίου και Ιονίων Νήσων

Διάγραμμα 13: Ποσοστό μεταβολής πληθυσμού περιφερειών Κεντρικής, Δυτικής Μακεδονίας και Ανατολικής Μακεδονίας – Θράκης

3.2.4 Κοινωνικό κεφάλαιο και επίπεδο ευημερίας

Οι δείκτες ευημερίας παρουσιάζουν μια σειρά από συμπληρωματικούς δείκτες, οι οποίοι μετρούν το επίπεδο εισοδήματος ή γενικότερα το επίπεδο ευημερίας, όπως το δηλωθέν εισόδημα, οι καταθέσεις ανά κάτοικο, η ετήσια κατά κεφαλήν κατανάλωση ηλεκτρικού ρεύματος για οικιακή χρήση, το ποσοστό αστικοποίησης, οι κατά κεφαλήν καταθέσεις σε τράπεζες, ο αριθμός ιατρών ανά 1000 κατοίκους, ο αριθμός των ΙΧ⁶ αυτοκινήτων ανά 100 κατοίκους και οι τηλεφωνικές συσκευές ανά 100 κατοίκους. Τα αποτελέσματα αυτών των δεικτών μας επιτρέπουν την εξαγωγή πολύτιμων συμπερασμάτων, κάτι το οποίο δε θα ήταν εφικτό με τη χρήση μόνο του κατά κεφαλήν ΑΕΠ.

Με βάση τα στοιχεία του πίνακα 13 παρατηρούμε ότι η Αττική διαθέτει ως νομός το μεγαλύτερο εισόδημα, το οποίο είναι 31% μεγαλύτερο από το εισόδημα της δεύτερης στην τάξη Θεσσαλονίκης και 40% μεγαλύτερο από το μέσο όρο της χώρας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι μόνον η Αττική και η Θεσσαλονίκη βρίσκονται πάνω, ενώ όλοι οι άλλοι νομοί βρίσκονται κάτω από το μέσο όρο της χώρας.

⁶ Ιδιωτική Χρήση

Πίνακας 13: Δείκτες ευημερίας και εισοδήματος στους νομούς της χώρας

Γεωγραφική Ενότητα	ΑΕΠ κατά κεφαλή 2001 (% μ.ό. χώρας)	Πυκνότητα κατοίκησης 2001 (κάτοικοι / τ. χλμ.)	Αριθμός ιατρών (ιατροί/ 1000 κατοίκους)	Αποταμιευτικές καταθέσεις κατά κεφαλή 2001(ευρώ / κάτοικο)	Επιβατικά αυτοκίνητα ΙΧ 2001(αυτοκίνητα ΙΧ/100 κατοίκους)	Κύριες τηλεφωνικές συνδέσεις 2001(συνδέσεις/ 100κατοίκους)	Δηλωθέν εισόδημα κατά κεφαλή 2001 (ευρώ / κάτοικο)	Εργατικό δυναμικό
ΕΛΛΑΔΑ	100	82,83	4	5096	31	52	4975	4615470
Αττική	129	7478,36	6	6554	66	59	6705	1746401
Ν. Βοιωτίας	192,41	42,05	2	3802	16	43	4141	54172
Ν. Φθιώτιδας	87,91	38,22	2	3777	18	47	3764	68147
Ν. Ευρυτανίας	53,96	10,43	2	4529	8	53	2880	7142
Ν. Εύβοιας	81,4	49,77	3	3911	19	52	4324	80070
Ν. Φωκίδας	76,09	17,86	2	3915	12	62	3153	13210
Ν. Θεσσαλονίκης	91,64	293,99	6	4985	33	51	5148	469609
Ν. Χαλκιδικής	86,06	30,36	2	3507	14	72	3205	38988
Ν. Ημαθίας	82,68	81,76	3	3370	23	42	3708	59469
Ν. Κιλκίς	81,55	34,3	3	3142	19	41	3320	33325
Ν. Πέλλας	70,35	57,41	1	3149	16	38	3190	60295
Ν. Πιερίας	69,34	83,37	1	3314	19	44	3311	51570
Ν. Σερρών	60,17	49,01	3	4019	18	42	3195	75417
Ν. Αργολίδας	80,86	47,53	3	4210	20	48	3585	45050
Ν. Κορινθίας	120,29	63,11	3	4332	17	58	3827	62960
Ν. Μεσσηνίας	64,45	55,72	3	4337	14	50	3441	66743
Ν. Λακωνίας	65,2	25,53	3	5320	16	52	2960	38893
Ν. Αρκαδίας	92,04	20,7	3	5960	14	54	3495	33008
Ν. Μαγνησίας	87,74	77,78	3	4244	24	49	4475	81072
Ν. Λάρισας	85,08	52,43	3	3849	23	42	1026	117678
Ν. Τρικάλων	60,68	39,26	2	3406	21	46	3495	52379
Ν. Καρδίτσας	59,08	45,67	2	3168	16	42	3353	47731
Ν. Καβάλας	75,64	67,03	3	4757	25	19	4384	56096
Ν. Δράμας	65,09	29,46	3	3974	25	42	3955	38833

N. Έβρου	76,01	35,18	4	3903	22	42	3933	57034
N. Ροδόπης	73,24	43,72	2	3164	17	34	3159	20506
N. Ξάνθης	73,36	57,37	3	3156	21	35	3657	42596
N. Χανίων	92,25	62,39	4	4563	32	49	4166	63117
N. Ηρακλείου	94,13	110,2	5	3847	30	48	4105	129088
N. Ρεθύμνου	91,45	52,76	3	3931	22	47	3624	33301
N. Λασιθίου	91,57	41,54	4	4988	25	52	4002	33588
N. Άρτας	62,54	44,31	2	3489	20	42	3282	25357
N. Ιωαννίνων	83,94	32,27	7	4455	23	50	4329	62357
N. Πρέβεζας	80,63	56,11	2	4128	18	50	3551	23400
N. Θεσπρωτίας	81,14	28,78	3	4649	17	48	3428	17380
N. Κέρκυρας	87,04	173,27	3	4678	30	56	3966	46042
N. Λευκάδας	75	95,62	4	5614	14	51	3745	17205
N. Ζακύνθου	115,37	61,51	3	4878	27	61	3667	8075
N. Κεφαλονιάς	93,52	41,76	2	6674	21	51	4091	14026
N. Λέσβου	71,32	50,23	3	6285	18	52	3660	40040
N. Χίου	74,35	58,74	3	5825	27	36	4685	17573
N. Σάμου	75,44	56,34	4	5729	18	60	3909	15844
N. Δωδεκανήσου	111,41	69,37	2	3597	26	51	4380	81513
N. Κυκλάδων	119,87	42,71	3	7039	14	76	4701	44280
N. Ηλείας	56,05	70,15	2	2861	10	37	2509	70655
N. Αχαΐας	80,11	97,45	5	3923	22	48	4397	127206
N. Αιτωλοακαρνανίας	62,7	40,16	2	4035	13	41	3274	84199
N. Φλώρινας	72,29	28,12	1	3674	16	37	3624	20506
N. Γρεβενών	66,23	14,21	3	3840	15	50	3454	12166
N. Κοζάνης	90,19	43,78	3	3877	25	43	4664	57062
N. Καστοριάς	68,53	31,22	2	4235	28	45	3378	22512

Πηγή: Απογραφές πληθυσμού της ΕΣΥΕ, 2001 Ίδια επεξεργασία

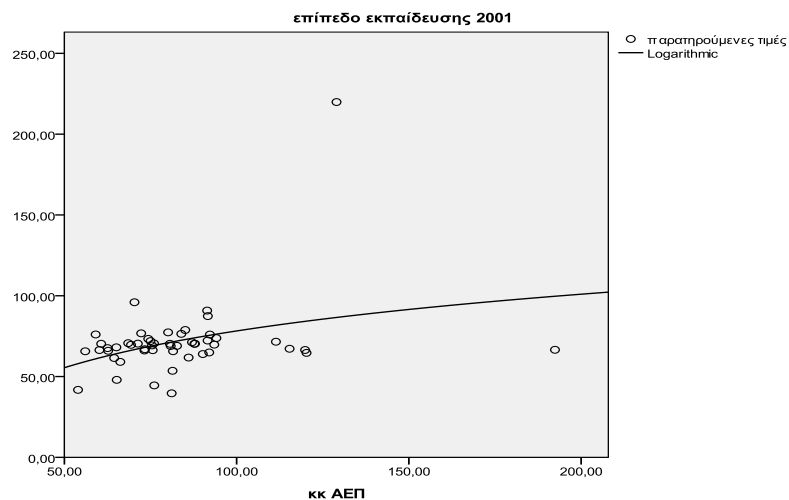
Συνολικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι από τα στοιχεία του πίνακα τεκμηριώνεται η ηγετική θέση της Αττικής στην κατάταξη των νομών. Η Αττική βρίσκεται κατά μέσο όρο περίπου 30% πάνω από το μέσο όρο της χώρας. Τα Δωδεκάνησα και οι Κυκλάδες έρχονται δεύτερα στην κατάταξη σε τέσσερις από τους πέντε δείκτες ενώ οι νομοί Φθιώτιδας, Ευρυτανίας, Εύβοιας, Φωκίδας και Βοιωτίας βρίσκονται στις χαμηλότερες θέσεις.

Συνεπώς, οι πιο ανεπτυγμένοι νομοί έχουν διαμορφώσει συνθήκες για την ενίσχυση της επιχειρηματικότητας, τον εμπλουτισμό και τη διεύρυνση της παραγωγικής βάσης, την αποτελεσματική αξιοποίηση από τις επιχειρήσεις και την ενεργό και ευρεία εμπλοκή των νέων γενεών στο γίνεσθαι της νέας οικονομίας και των νέων τεχνολογιών. Τα υψηλά ποσοστά ανάπτυξης των ανεπτυγμένων νομών τους δίνουν τη δυνατότητα διεύρυνσης του κοινωνικού τους κεφαλαίου και ισχυροποίησης των δεσμών τους.

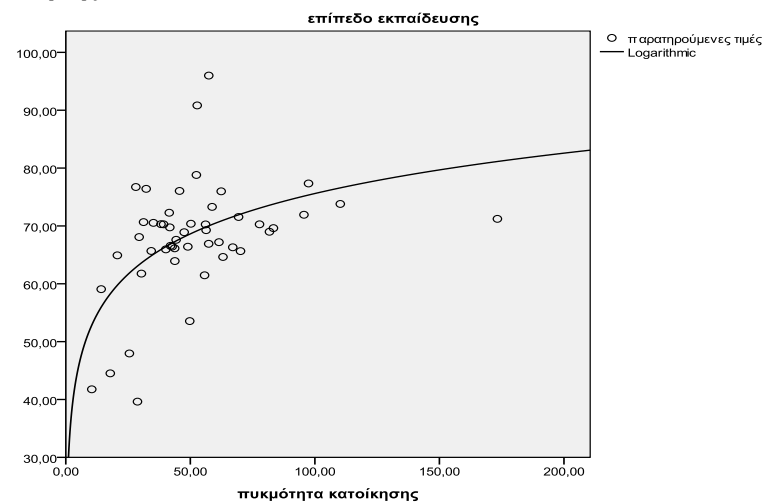
Αντίθετα οι νομοί οι οποίοι δεν έχουν φτάσει σε ικανοποιητικά επίπεδα ανάπτυξης θα πρέπει να στραφούν προς την κινητοποίηση και οργάνωση των κοινοτήτων και των πολιτών τους με στόχο τον εντοπισμό και αντιμετώπιση των κοινωνικών αναγκών και προβλημάτων τους, καθώς επίσης και το συντονισμό των προγραμμάτων κοινωνικής ευημερίας.

Στα διαγράμματα 14 έως 21 φαίνονται οι συσχετίσεις του επιπέδου εκπαίδευσης με τους βασικούς δείκτες ευημερίας και εισοδήματος που φαίνονται και στον πίνακα 12. Από τα διαγράμματα μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι την καλύτερη θετική εξάρτηση την παρουσιάζουν οι μεταβλητές των επιβατικών οχημάτων IX, το δηλωθέν εισόδημα κατά κεφαλήν και η πυκνότητα κατοίκησης με συντελεστή προσδιορισμού 0,6, 0,3 και 0,462 αντίστοιχα και στατιστική σημαντικότητα 0. Η γραμμή στις κύριες τηλεφωνικές συνδέσεις είναι σχεδόν παράλληλη με τον άξονα x που σημαίνει ότι δεν υπάρχει σχέση ανάμεσα στο επίπεδο εκπαίδευσης και στις τηλεφωνικές συνδέσεις. Από όλες τις μεταβλητές μόνο το κατά κεφαλήν ΑΕΠ και η πυκνότητα κατοίκησης ακολουθούν λογαριθμική συνάρτηση. Στη μεταβλητή με τον αριθμό των ιατρών είναι χαρακτηριστικό ότι οι περισσότεροι νομοί εμφανίζονται στις τιμές 2, 3 που σημαίνει η ύπαρξη των ιατρών σε ένα νομό είναι σημαντική και άρα συνδέεται με το επίπεδο εκπαίδευσης εκείνης της περιοχής.

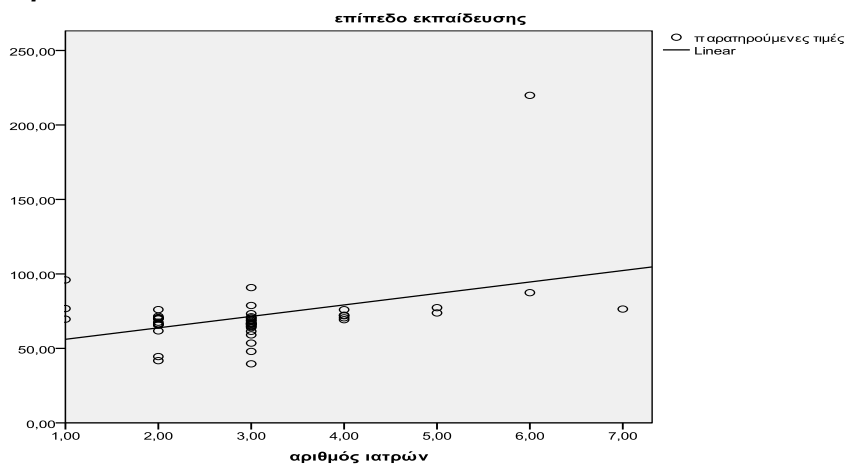
Διάγραμμα 14: Συσχέτιση επιπέδου εκπαίδευσης με κκ ΑΕΠ των νομών 2001

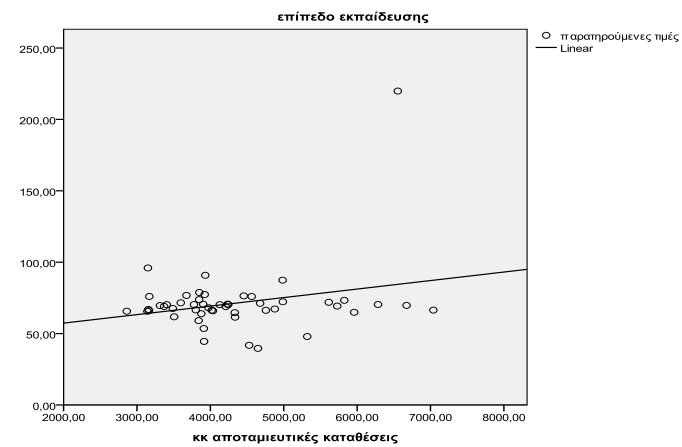
Διάγραμμα 15: Συσχέτιση επιπέδου εκπαίδευσης με την πυκνότητα κατοίκησης 2001

Διάγραμμα 16: Συσχέτιση επιπέδου εκπαίδευσης με τον αριθμό των ιατρών 2001

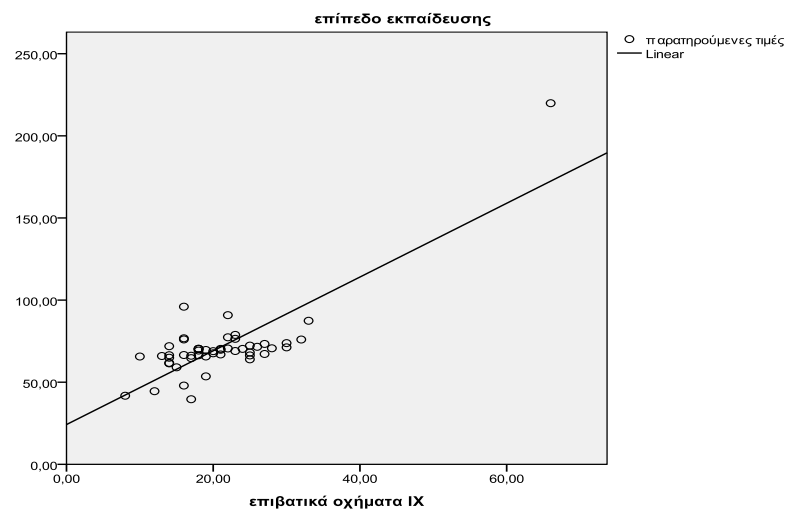

Διάγραμμα 17: Συσχέτιση επιπέδου εκπαίδευσης με τις κκ αποταμιευτικές καταθέσεις 2001

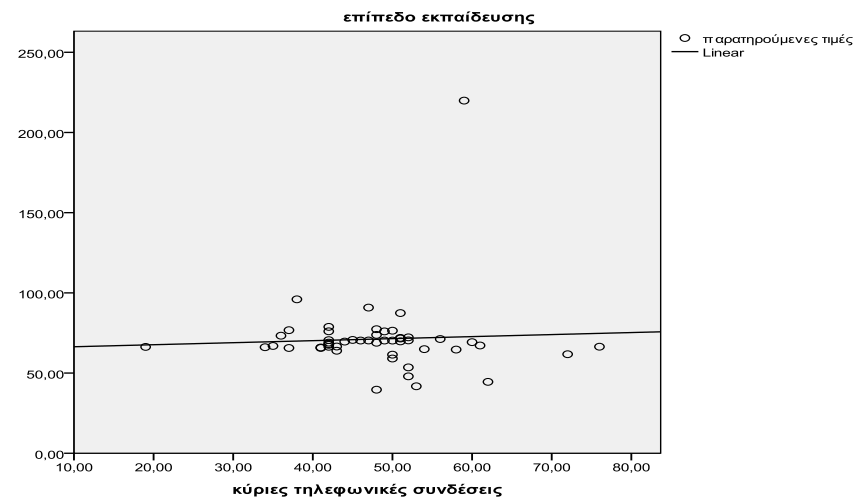

Σοφία Πλατή

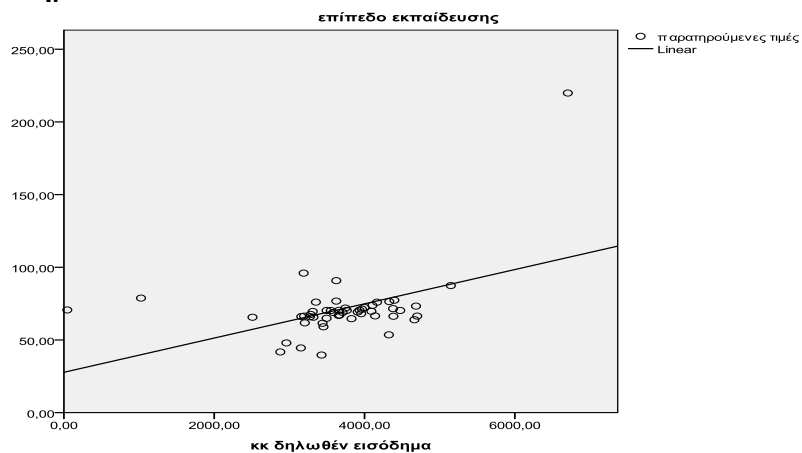
Διάγραμμα 18: Συσχέτιση επιπέδου εκπαίδευσης με επιβατικά αυτοκίνητα ΙΧ 2001

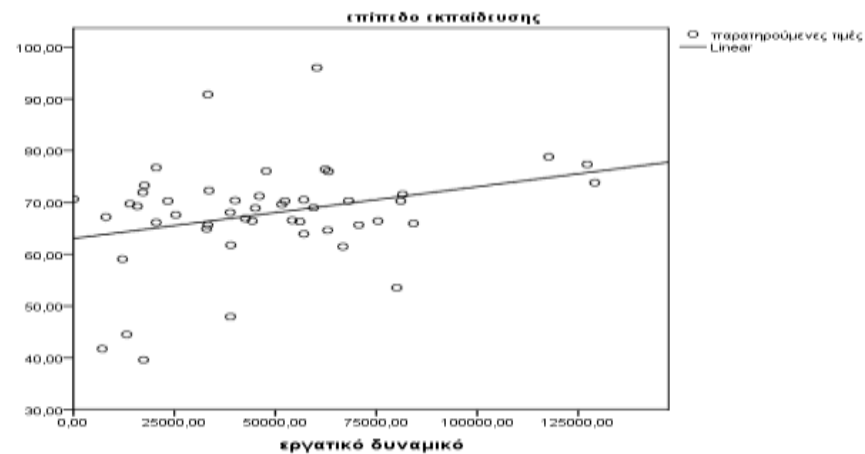
Διάγραμμα 19: Συσχέτιση επιπέδου εκπαίδευσης με τις κύριες τηλεφωνικές συνδέσεις 2001

Διάγραμμα 20: Συσχέτιση επιπέδου εκπαίδευσης με κκ δηλωθέν εισόδημα 2001

Διάγραμμα 21: Συσχέτιση επιπέδου εκπαίδευσης με εργατικό δυναμικό 2001

3.2.5 Κοινωνικό κεφάλαιο και πανεπιστήμια

Δεδομένου ότι η επιστημονική γνώση αποτελεί σήμερα παραγωγική δύναμη, η ύπαρξη των πανεπιστημίων αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα αγαθά της κοινωνίας. Ο ρόλος του πανεπιστημίου μπορεί να ερμηνευτεί με δυο τρόπους ως προς το κοινωνικό κεφάλαιο.

Από τη μία πλευρά αναφερόμαστε στο πανεπιστήμιο και στη σύνδεσή του με την ανάπτυξη μιας περιοχής και τη δημιουργία δεσμών και δικτύων. Η ύπαρξη ενός πανεπιστημίου σε μια περιοχή αυξάνει την ενεργό ζήτηση σε μια περιοχή και τονώνει άμεσα μια σειρά από οικονομικές δραστηριότητες, ενώ οι έμμεσες επιδράσεις τους καλύπτουν πολλές δραστηριότητες. Η λειτουργία του συνδέεται όχι μόνο με την ανάπτυξη βασικών οικονομικών αγαθών της περιοχής του αλλά και με την κοινωνική διάρθρωση της περιοχής του. Συμβάλλει στην εύρυθμη λειτουργία της ελεύθερης κοινωνίας, στην ενίσχυση των ελεύθερων θεσμών και στη δημιουργία ισχυρών κινήτρων παραγωγικής δράσης. Ακόμη συντελεί στη διαμόρφωση προσωπικοτήτων που μπορούν να διαγνώσουν, να αντιμετωπίσουν και να λύσουν διάφορα προβλήματα (Λαμπριανίδης, 1993).

Λόγω των πολλών λειτουργιών, ερευνών και μελετών που πραγματοποιούνται στο χώρο του πανεπιστημίου με άλλους φορείς υπάρχει μεταφορά γνώσεων, ικανοτήτων και δεξιοτήτων. Είναι χώρος όπου συγκεντρώνεται μεγάλος αριθμός οργανικών στοιχείων, κάτι το οποίο εμπεριέχεται και στην έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου. Λόγω αυτού του χαρακτήρα του, οι πηγές της δύναμής του είναι τα δίκτυα, οι κανόνες, οι κοινές αξίες και η εμπιστοσύνη. Σε αυτά τα πλαίσια δεν υφίσταται ανάπτυξη της γνώσης, συμμετοχή σε αυτήν και αξιοποίησή της χωρίς την ύπαρξη υψηλού επιπέδου "κοινωνικού κεφαλαίου" μέσα στο πανεπιστήμιο.

Από την άλλη πλευρά αναφερόμαστε στο ρόλο που μπορεί να παίξει το κοινωνικό κεφάλαιο των αποφοίτων στην ανεύρεση εργασίας. Όλες οι μελέτες που έχουν γίνει διεθνώς για το πώς βρίσκει κάποιος δουλειά και ποιοι είναι οι παράγοντες που επηρεάζουν την εύρεση καλής εργασίας εστιάζουν την προσοχή τους στη μελέτη του κοινωνικού κεφαλαίου που σχετίζεται με την ύπαρξη και χρήση κοινωνικών σχέσεων μέσω των κοινωνικών δικτύων του ατόμου. Χρησιμοποιώντας την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου εννοούμε ότι κάποια άτομα έχουν πρόσβαση σε «πηγές»

μέσα από τις σχέσεις τους με άλλα άτομα οι οποίες (πηγές) εξαρτώνται από την μορφή των σχέσεων αυτών.

Επίσης η μελέτη του κοινωνικού κεφαλαίου συνδέεται με την μελέτη των κοινωνικών δικτύων των ατόμων και των συγκεκριμένων χαρακτηριστικών των δικτύων αυτών. Μέσω των δικτύων αυτών τα άτομα πληροφορούνται για τις διαθέσιμες θέσεις εργασίας αλλά μπορεί παράλληλα να ασκήσουν και πίεση για να προσληφθούν. Αλλά είναι σαφές ότι όλες οι σχέσεις δεν έχουν την ίδια αξία σε σχέση πάντα με το αποτέλεσμα που μας ενδιαφέρει που είναι η εύρεση μιας καλής θέσης εργασίας και για τον λόγο αυτό μέτρηση όμως του κοινωνικού κεφαλαίου ενός ατόμου δε μπορεί να περιοριστεί στον αριθμό των απευθείας (direct) σχέσεων του.

3.2.6 Κοινωνικό κεφάλαιο και παραγωγικότητα νομών

Ο παραγωγικός δυναμισμός μιας περιοχής είναι ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες που επηρεάζουν τις αναπτυξιακές του προοπτικές. Η συνολική εξέλιξη της απασχόλησης και του προϊόντος και η παραγωγική διάρθρωση συντελούν σημαντικά στη διαδικασία ανάπτυξης των επιχειρήσεων αλλά και των ίδιων των περιοχών που προσφέρουν έδαφος στις επιχειρήσεις (Πολύζος, 2004). Το επίπεδο της παραγωγικότητας, με τη σειρά του, προσδιορίζει το διατηρήσιμο επίπεδο ευημερίας που μπορεί να απολαμβάνει μία οικονομία καθώς επίσης και την απόδοση των επενδύσεων σε μια οικονομία. Η παραγωγικότητα μιας περιοχής προσδιορίζεται από το πόσο ανταγωνιστική είναι σε σύγκριση με άλλες αγορές και οικονομίες. Η αύξηση της παραγωγικότητας και της αποτελεσματικότητας οδηγεί σε αύξηση των εισοδημάτων κατά μη πληθωριστικό τρόπο.

Ο βασικότερος δείκτης αξιολόγησης του μεγέθους και της αποτελεσματικότητας μιας οικονομίας είναι το ΑΕΠ, το οποίο προσδιορίζει την αξία των αγαθών και των υπηρεσιών που παράγονται σε μια οικονομία σε ετήσια βάση, ενώ ο πλέον συνήθης δείκτης αξιολόγησης οικονομιών διαφορετικών χωρικών ενοτήτων είναι το κατά κεφαλή ΑΕΠ (Πετράκος και Ψυχάρης, 2004). Ο πίνακας 14 μας δείχνει την κατανομή του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ) σε εκατομμύρια ευρώ στους νομούς της χώρας.

Πίνακας 14: Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν 1991, 2001 και ποσοστό μεταβολής

Γεωγραφική Ενότητα	Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν 1991(εκ. ευρώ)	Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν 2001 (εκ. ευρώ)	Ποσοστό μεταβολής 1991 - 2001
ΕΛΛΑΔΑ	47631	146427	207,4
Αττική	17696	67062	278,9
Ν. Βοιωτίας	1087	3200	194,3
Ν. Φθιώτιδας	813	1999	145,8
Ν. Ευρυτανίας	86	141	63,9
Ν. Εύβοιας	1015	2262	122,8
Ν. Φωκίδας	194	386	98,9
Ν. Θεσσαλονίκης	4688	13292	186,5
Ν. Χαλκιδικής	482	1139	136,3
Ν. Ημαθίας	664	1578	137,6
Ν. Κιλκίς	379	944	149
Ν. Πέλλας	632	1358	114,8
Ν. Περίας	231	1174	408,2
Ν. Σερρών	691	1568	126,9
Ν. Αργολίδας	468	1109	136,9
Ν. Κορινθίας	732	2329	218,1
Ν. Μεσσηνίας	714	1439	101,5
Ν. Λακωνίας	368	811	120,3
Ν. Αρκαδίας	425	1128	165,4
Ν. Μαγνησίας	910	2410	164,8
Ν. Λάρισας	1189	3216	170,4
Ν. Τρικάλων	501	1080	115,5
Ν. Καρδίτσας	512	953	86,1
Ν. Καβάλας	663	1434	116,2
Ν. Δράμας	360	891	147,5
Ν. Έβρου	492	1520	208,9
Ν. Ροδόπης	340	1091	220,8
Ν. Ξάνθης	357	1011	183,1
Ν. Χανίων	606	1832	202,3
Ν. Ηρακλείου	1130	3670	224,7
Ν. Ρεθύμνου	300	967	222,3
Ν. Λασιθίου	336	929	176,4
Ν. Άρτας	252	617	144,8
Ν. Ιωαννίνων	593	1811	205,3
Ν. Πρέβεζας	231	628	171,8
Ν. Θεσπρωτίας	163	474	190,7
Ν. Κέρκυρας	463	1295	179,6
Ν. Λευκάδας	81	220	171,6
Ν. Ζακύνθου	184	600	226

Ν. Κεφαλονιάς	143	473	230,7
Ν. Λέσβου	328	1034	215,2
Ν. Χίου	172	529	207,5
Ν. Σάμου	155	443	185,8
Ν. Δωδεκανήσου	890	2810	215,7
Ν. Κυκλάδων	520	1764	239,2
Ν. Ηλείας	647	1379	113,1
Ν. Αχαΐας	1398	3421	144,7
Ν. Αιτωλοακαρνανίας	800	1842	130,25
Ν. Φλώρινας	203	524	158,1
Ν. Γρεβενών	128	289	125,78
Ν. Κοζάνης	762	1860	144
Ν. Καστοριάς	182	493	170,8

Πηγή: Απογραφές πληθυσμού της ΕΣΥΕ, 1991, 2001. Ίδια επεξεργασία

Νομοί οι οποίοι κατέχουν τις υψηλότερες θέσεις στον τομέα της παραγωγικότητας είναι (εκτός από την Αττική και τη Θεσσαλονίκη) οι νομοί Αχαΐας, Ηρακλείου, Λάρισας και Βοιωτίας. Άλλοι νομοί που συμβάλλουν σημαντικά στη διαμόρφωση του ΑΕΠ είναι κυρίως αυτοί που συγκεντρώνουν σημαντικό τουρισμό (Μαγνησία, Δωδεκάνησα, Εύβοια, Κορινθία).

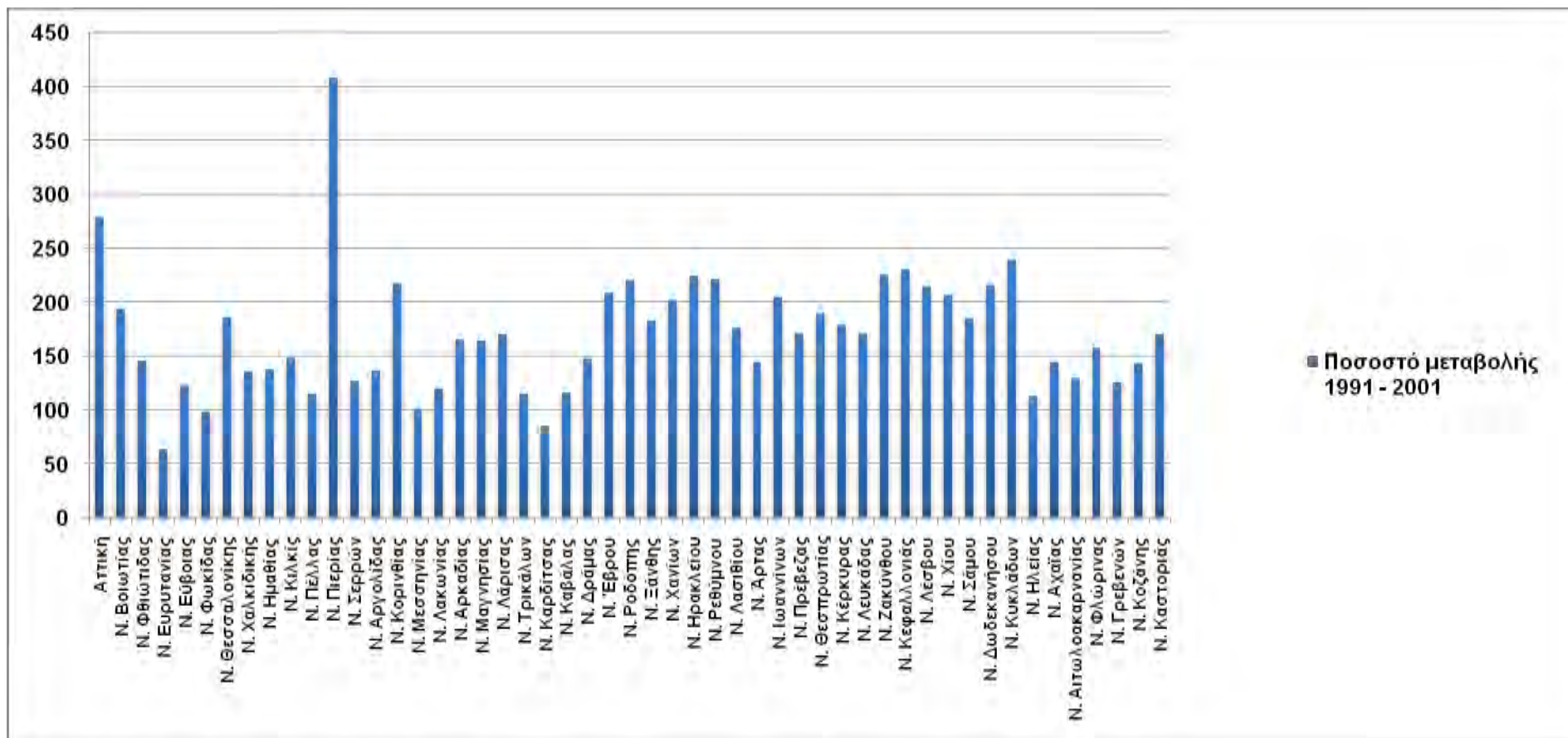
Οι διαφορές στην παραγωγικότητα στους νομούς οφείλονται τόσο στη διαφορετική διάρθρωση της περιφερειακής οικονομίας όσο και σε έναν αριθμό άλλων παραγόντων όπως είναι η ποσότητα του χρησιμοποιούμενου κεφαλαίου ανά απασχολούμενο, το μέγεθος των επιχειρήσεων, οι οικονομίες εντοπισμού⁷, οι οικονομίες αστικοποίησης⁸ οι οικονομίες που προέρχονται από τη συγκέντρωση πολλών δραστηριοτήτων, όχι κατά ανάγκη του ίδιου κλάδου, σε μια περιοχή και το κοινωνικό κεφάλαιο (Πολύζος και Πετράκος, 2000).

Από το διάγραμμα 22 παρατηρούμε ότι τη μεγαλύτερη μεταβολή του ΑΕΠ την παρουσιάζει ο νομός Πιερίας, μιας και έχει το πλεονέκτημα ότι βρίσκεται κοντά στο μεγάλο αστικό κέντρο της Θεσσαλονίκης.

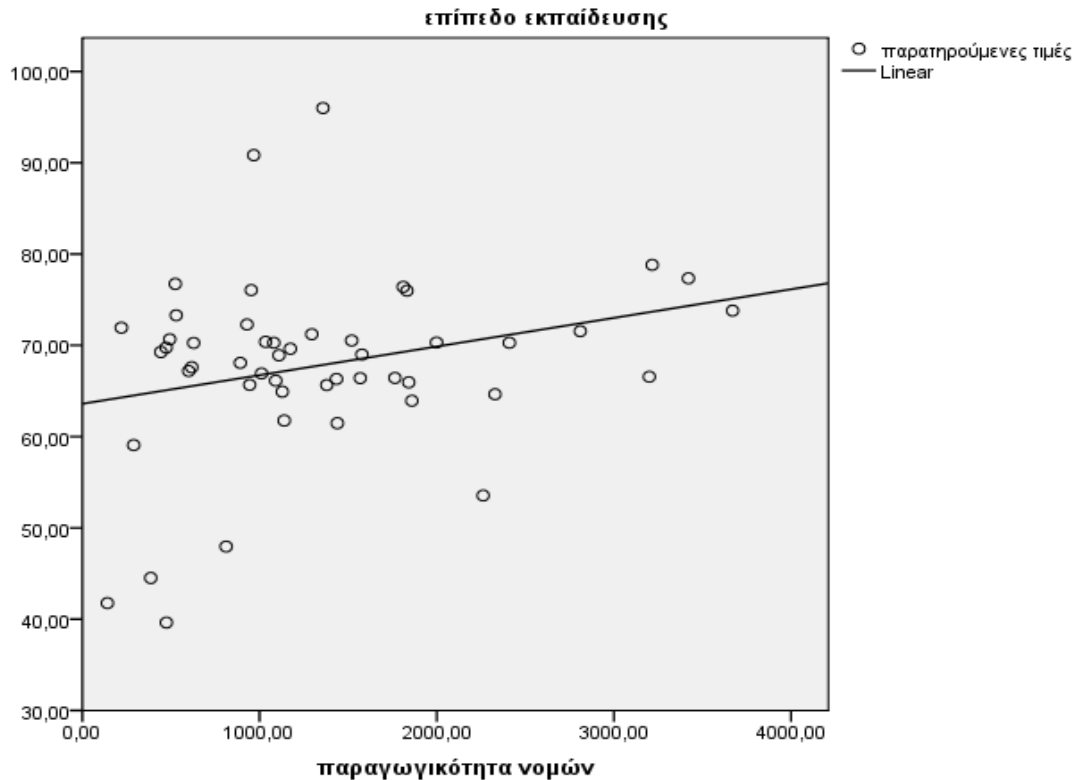
⁷ Η συγκέντρωση πολλών επιχειρήσεων του ίδιου κλάδου σε μια περιοχή έχει ως αποτέλεσμα της εξειδίκευση της παραγωγής, τη δημιουργία θέσεων εργασίας λόγω γεωγραφικής γειννίας πολλών επιχειρήσεων συγγενικού παραγωγικού χαρακτήρα, τη μείωση των κινδύνων και των αβεβαιοτήτων της δραστηριότητας, την ευκολότερη διάχυση των τεχνολογιών και των καινοτομιών και τη μείωση του κόστους παραγωγής ανά μονάδα προϊόντος

⁸ Οι οικονομίες που προέρχονται από τη συγκέντρωση πολλών δραστηριοτήτων, όχι κατά ανάγκη του ίδιου κλάδου, σε μια περιοχή

Διάγραμμα 22: Ποσοστό μεταβολής ΑΕΠ 1991 – 2001 για τους νομούς της χώρας

Διάγραμμα 23: Συσχέτιση επιπέδου εκπαίδευσης με την παραγωγικότητα των νομών 2001

Γνωρίζοντας ότι η έρευνα, η καινοτομία και οι επενδύσεις σε νέες τεχνολογίες αποτελούν αναγκαία συνθήκη για την οικονομική ανάπτυξη, οι νομείς με αυξημένη παραγωγικότητα εμφανίζουν ένα συγκριτικό πλεονέκτημα. Ο συνδυασμός της επένδυσής τους σε συντελεστής παραγωγής εργασίας – κεφάλαιο σε έρευνα και ανάπτυξη και η συμβολή της οικονομίας της γνώσης του έχει οδηγήσει σε αυτή την οικονομική ανάπτυξη. Απο το διάγραμμα 15 βλέπουμε την ότι υπάρχει σημαντική σχέση μεταξύ της παραγωγικότητας και του επιπέδου εκπαίδευσης εμφανίζοντας συντελεστή προσδιορισμού ίσο με 0,8 και το δείγμα αντιπροσωπεύεται καλύτερα απο μια γραμμική συνάρτηση.

Αντίθετα, οι νομοί με τη χαμηλότερη συμβολή του ΑΕΠ και με τα χαμηλότερα ποσοστά μεταβολής (Γρεβενών, Λευκάδας, Ευρυτανίας, Καρδίτσας, Φωκίδας, Μεσσηνίας), άρα και με τη χαμηλότερη συμβολή του στη συνολική παραγωγικότητα της χώρας, δε φαίνεται να έχουν στραφεί προς τη χρησιμοποίηση νέων μεθόδων και

καινοτομιών. Η ενασχόλησή τους περιορίζεται κυρίως στις δραστηριότητες του πρωτογενή και δευτερογενή τομέα, μη έχοντας τη δυνατότητα ανάπτυξης κοινωνικών δεσμών, δικτύων, συνεργασιών και ομάδων που απαιτούν οι δραστηριότητες στον τομέα της επιχειρηματικότητας.

Ο Πίνακας 15 παρουσιάζει, συνολικά, τις συσχετίσεις του επίπεδου εκπαίδευσης σε σχέση με τα 11 παρακάτω οικονομικά και κοινωνικά στοιχεία μαζί με το συντελεστή προσδιορισμού R^2 και τη στατιστική σημαντικότητα.

Πίνακας 15: Συσχετίσεις του επιπέδου εκπαίδευσης

Οικονομικά – κοινωνικά χαρακτηριστικά νομών	Συντελεστής προσδιορισμού R^2	Στατιστική σημαντικότητα
1. Βαθμός αστικοποίησης	0,2	0
2. Πληθυσμιακό μέγεθος νομών	0,073	0,060
3. Παραγωγικότητα νομών	0,173	0,061
4. Κατά κεφαλήν ΑΕΠ	0,09	0,020
5. Πυκνότητα κατοίκησης	0,462	0
6. Αριθμός ιατρών	0,1	0,004
7. Αποταμιευτικές καταθέσεις κατά κεφαλήν	0,06	0,07
8. Επιβατικά αυτοκίνητα ΙΧ	0,6	0
9. Κύριες τηλεφωνικές συνδέσεις	0,003	0,72
10. Δηλωθέν εισόδημα κατά κεφαλήν	0,3	0
11. Εργατικό δυναμικό	0,188	0,039

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

4.1 Σημασία του κοινωνικού κεφαλαίου για την ανάπτυξη

Το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί σημαντικό στοιχείο για την οικονομική μεγέθυνση και για την περιφερειακή ανάπτυξη. Σε συνδυασμό με την ύπαρξη των κοινωνικών δικτύων μπορεί να επεξηγήσει διάφορα οικονομικά φαινόμενα. Ωστόσο, πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου δεν μπορούμε να τη μελετάμε και ερευνούμε αυθαίρετα, για αυτό απαιτείται ο συνδυασμός της με άλλες μορφές κεφαλαίου. Ένα από αυτά είναι και το ανθρώπινο κεφάλαιο. Αν και το κοινωνικό κεφάλαιο έχει σημαντική επιρροή στην οικονομική ανάπτυξη, οι μηχανισμοί και τα μέσα που χρησιμοποιούνται για την επίτευξη της ανάπτυξης είναι αρκετά πολύπλοκα.

Η καθιέρωση της παγκοσμιοποίησης ως κεντρικού φαινομένου της εποχής μας σημαίνει ότι ο παραδοσιακός εθνικός θεσμός τού κράτους βλέπει να διαβρώνεται η κυριαρχία του, εξαιτίας της αλληλεξάρτησης μεταξύ των μελών της διεθνούς κοινωνίας. Η μεταβατικότητα είναι πλέον χαρακτηριστικό, λόγω της παγκοσμιοποίησης, όλων των αναπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών. Το ρίσκο που φαίνεται να κυριαρχεί, μας αναγάγει σε ένα χαρακτηριστικό φαινόμενο που είναι παραδοσιακό, μας φέρνει τώρα την έννοια της εμπιστοσύνης σαν μιας νέας αρχής απαραίτητης για την κοινωνική συνοχή που απαιτείται. Το κυρίαρχο κεφάλαιο φαίνεται πλέον να είναι το κοινωνικό, απαραίτητο ακόμη και για την περίφημη οικονομική ανάπτυξη.

Ο Έντμουντ Φέλπς, ένας από τους πιο γνωστούς οικονομολόγους παγκοσμίως, υποστηρίζει το στρατηγικό ρόλο που παίζει το κοινωνικό κεφάλαιο και μετέπειτα το ανθρώπινο στην ανάπτυξη της οικονομίας.

Με το κοινωνικό κεφάλαιο οι κοινωνίες και οι οικονομίες τους έρχονται κοντά σε ένα πυκνό δίκτυο ενώσεων όπου συγκροτείται η βάση διασύνδεσης της ευελιξίας της εργασίας με την κοινωνική προστασία. Θεωρείται ένα σημαντικό όργανο με το οποίο προωθείται η οικονομική ολοκλήρωση. Η επιτυχής και αυξανόμενη οικονομική ολοκλήρωση μπορεί να επιτευχθεί με την ανάπτυξη κοινωνικών δικτύων από τα άτομα και τις ομάδες, με τη βελτίωση των κανόνων και των συμπεριφορών εμπιστοσύνης μεταξύ των ατόμων, με την αύξηση των ευκαιριών για πρόσβαση στην

απασχόληση και με την ενίσχυση των ικανοτήτων και της αποδοτικότητας τόσο των μεμονωμένων ατόμων όσο και των ομάδων συνολικά.

Αντιλαμβανόμαστε ότι τα κοινωνικά κύρια και θεσμικά δίκτυα, με τη διευκόλυνση της συλλογικής ενέργειας μεταξύ των δραστών και το συντονισμό και ολοκλήρωση των πόρων μέσω των διαδικασιών της ανταλλαγής (τα τελευταία), αποτελούν τα συστατικά κλειδιά της δυναμικής πολιτικής και οικονομικής διακυβέρνησης σε περιφερειακό επίπεδο.

4.2 Ύπαρξη σημαντικών χωρικών διαφοροποιήσεων

Η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου αναφέρεται όλο και περισσότερο στις συζητήσεις που αφορούν την ανάπτυξη είτε των «φτωχών» περιοχών είτε των περιοχών που είναι αρκετά ανεπτυγμένες. Όλες οι έννοιες, του κοινωνικού κεφαλαίου, έχουν από κοινού την ιδέα ότι η εμπιστοσύνη και οι κανόνες της πολιτικής συνεργασίας είναι ουσιαστικοί για την καλή λειτουργία της κοινωνίας, και για την οικονομική πρόοδο και ανάπτυξη των περιοχών. Ο Putnam [1993] έχει προτείνει ότι τα πυκνά οριζόντια δίκτυα ενισχύουν την εμπιστοσύνη και τους πολιτικούς κανόνες. Εντούτοις, διαπιστώνουμε ότι τα οριζόντια δίκτυα δεν σχετίζονται με άμεσα με κανόνες, τύπους, εμπιστοσύνη και οικονομική ανάπτυξη.

Σύμφωνα με την ανάλυση που έγινε, στο Κεφάλαιο 3, για τις συσχετίσεις του κοινωνικού κεφαλαίου με μερικά κοινωνικά και οικονομικά στοιχεία προέκυψαν και ορισμένα συμπεράσματα. Συμπεραίνουμε ότι περιοχές με γενικά χαμηλά ποσοστά όσον αφορά τους οικονομικούς και κοινωνικούς τομείς (παραγωγικότητα, δείκτες ευημερίας, βαθμός αστικοποίησης, ύπαρξη πανεπιστημίων, μεταβολή πληθυσμού και πληθυσμιακό μέγεθος) δεν έχουν έντονα ανεπτυγμένα την εμπιστοσύνη και την ικανότητα δημιουργίας δικτύων, συνεργασιών και κανόνων.

Από τα αποτελέσματα του επιπέδου εκπαίδευσης, το οποίο συνδέεται άμεσα με το κοινωνικό κεφάλαιο, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι όχι ιδιαίτερα ανεπτυγμένοι νομοί κατέχουν σημαντική θέση όσον αφορά το επίπεδο εκπαίδευσης των κατοίκων τους. Τέτοιοι νομοί είναι οι νομοί Πέλλας, Ιωαννίνων, Ρεθύμνου και Φλώρινας. Αυτό εμφανίζεται γιατί η πολιτεία, θέλοντας να ευνοήσει τις περιοχές αυτές, τις ενισχύει δημιουργώντας νέες υποδομές και κυρίως στον τομέα της εκπαίδευσης.

Από τη μεταβολή του ΑΕΠ και την παραγωγικότητα των νομών δεν μπορούμε να βγάλουμε σαφή συμπεράσματα, μιας και η χρησιμοποίηση της μέτρησης του ΑΕΠ ως τρόπου μέτρησης της παραγωγικότητας των νομών. Δεν είναι αρκετά ικανοποιητική. Αν θεωρήσουμε ότι η παραγωγή είναι κατανομημένη με ένα συγκεκριμένο τρόπο στους νομούς, αυτό δε σημαίνει ότι και τα εισοδήματα που παράγονται σε αυτούς τους νομούς είναι κατανομημένα με τον ίδιο τρόπο. Γενικά, επικρατεί το φαινόμενο να εμφανίζουν υψηλή μεταβολή ΑΕΠ οι τουριστικές περιοχές και οι δορυφορικές πόλεις που βρίσκονται κοντά σε μεγάλα αστικά κέντρα.

Η κατανομή του πληθυσμού ως προς το αστικό μέγεθος και το βαθμό αστικοποίησης συνδέεται άμεσα με την οικονομική και παραγωγική διάρθρωση των νομών ξεχωριστά. Η άνιση κατανομή του αστικού πληθυσμού που υπάρχει μεταξύ των νομών, αντανακλά και τις πληθυσμιακές μεταβολές των τελευταίων χρόνων, καθώς μεταξύ των νομών που υπέστησαν μεγάλες μειώσεις πληθυσμού λόγω μετανάστευση βρίσκονται και αρκετοί οι οποίοι διαθέτουν αρκετά χαμηλό ποσοστό αστικού πληθυσμού (νομοί Ευρυτανίας, Ζακύνθου, Σάμου και Λακωνίας).

Η μακροχρόνια τάση μεταβολής του πληθυσμού των νομών είναι ενδεικτική των δυναμικών που αναπτύχθηκαν στην οικονομία τις τελευταίες δεκαετίες. Από το σύνολο των νομών μόνο 7 (νομοί Χαλκιδικής, Τρικάλων, Κορινθίας, Ξάνθης, Ρεθύμνου, Χίου, Αχαΐας) εμφανίζουν τη μεγαλύτερη θετική μεταβολή πληθυσμού στην περιφέρειά τους. Βασική διαπίστωση είναι ότι οι νομοί οι οποίοι εμφανίζουν τα μεγαλύτερα ποσοστά μεταβολής έχουν και το υψηλότερο επίπεδο ανάπτυξης (νομοί Αττικής, Λάρισας, Ηρακλείου, Αχαΐας, Θεσσαλονίκης). Ο νομός Βοιωτίας παρόλη τη σημαντική μεταβολή του ΑΕΠ εμφανίζει σημαντικό ποσοστό μεταβολής την τελευταία δεκαετία. Αυτό αποδεικνύει τη μετανάστευση του πληθυσμού προς την Αττική. Το γεγονός αυτό μας δείχνει ότι οι νομοί, μιας και βρίσκονται σε σχετικά μικρή απόσταση και επικοινωνούν με δίκτυα μεταφορών τα οποία διαχρονικά βελτιώνονται, επιτρέπουν το διαχωρισμό της παραγωγής από το εισόδημα και την κατανάλωση.

Αναφορικά με τους δείκτες ευημερίας των νομών παρατηρείται η κυριαρχία της Αττικής σε όλους του δείκτες εκτός από τις κύριες τηλεφωνικές συνδέσεις ανά 100 κατοίκους. Αμέσως στην επόμενη θέση βρίσκεται ο νομός Θεσσαλονίκης, ενώ αξιοσημείωτο είναι ότι οι Κυκλάδες καταλαμβάνουν σημαντική θέση (3^η) ως προς τους δείκτες ευημερίας. Η περιφέρεια Κρήτης με του νομούς Χανίων και Ηρακλείου

κυριαρχούν στα επιβατικά αυτοκίνητα ανά 100 κατοίκους ενώ ο νομός Ιωαννίνων στον αριθμό των ιατρών ανά 1.000 κατοίκους.

Από την ανάλυση προκύπτει η κυριαρχία της Αττικής και Θεσσαλονίκης σε αρκετούς τομείς. Αυτό συμβαίνει λόγω της υπερβολικής συγκέντρωσης πληθυσμού και δραστηριοτήτων. Ωστόσο, η υπερβολική αυτή συγκέντρωση πληθυσμού και δραστηριοτήτων δημιουργεί το κατάλληλο έδαφος για συναλλαγές και αλληλεπιδράσεις μεταξύ παραγόντων. Οι αλληλεπιδράσεις αυτές αφορούν κυρίως τις γνώσεις, την καινοτομία που εμφανίζονται κυρίως στον τριτογενή τομέα. Λόγω της συνεχούς και αυξανόμενης αλληλεπίδρασης δραστηριοτήτων από διαφορετικούς τομείς και κλάδους έχουν αναπτυχθεί οι έννοιες και το περιεχόμενο του κοινωνικού κεφαλαίου. Η συμμετοχή σε δίκτυα, η εμπιστοσύνη, η αμοιβαιότητα και το ανθρώπινο κεφάλαιο αλληλεπιδρούν με μοναδικό στόχο την ικανοποιητική σχέση των ατόμων – εταιρειών και περαιτέρω της οικονομικής ανάπτυξης. Η υπερσυγκέντρωση όμως αυτή μπορεί πολλές φορές να λειτουργεί θετικά ως προς την ισχυροποίηση των δεσμών και των δικτύων. Οι άνθρωποι στη ήδη ανεπτυγμένες περιοχές έχουν ευκολότερη και καλύτερη πρόσβαση πολλές φορές σε νέες τεχνολογίες και γνώσεις και έτσι καθίστανται πιο ικανοί στο να δημιουργήσουν συνεκτικούς δεσμούς και οργανώσεις. Με τον τρόπο αυτό ενισχύουν και δυναμώνουν το κοινωνικό κεφάλαιο στην περιοχή τους αλλά και βοηθούν την περιοχή τους για περαιτέρω οικονομική ανάπτυξη.

Σε ενδιάμεση, αλλά σταθερή σχέση βρίσκονται οι νομοί της περιφέρειας Θεσσαλίας (νομοί Λάρισας, Μαγνησίας, Καρδίτσας και Τρικάλων), της περιφέρειας Κρήτης (νομοί Ηρακλείου, Λασιθίου, Ρεθύμνου και Χανίων), οι κύριοι τουριστικοί προορισμοί (Κυκλάδες, Δωδεκάνησα), οι νομοί οι οποίοι βρίσκονται κοντά σε μεγάλα αστικά κέντρα και οι νομοί από τους οποίους διέρχονται οι κύριοι οδικοί άξονες της χώρας (ΠΑΘΕ, Εγνατία Οδός).

4.3 Μετανάστευση προς ανεπτυγμένους νομούς

Η μετανάστευση συνιστά πάντα μια ρήξη, αλλά και μια ελπίδα καλύτερης ζωής και από αυτή την άποψη οι κοινωνικοί, οι οικονομικοί και οι πολιτιστικοί παράγοντες είναι αρκετά σημαντικοί. Από αυτήν την άποψη, η μετανάστευση είναι αρχικά μια απάντηση στην απουσία ανάπτυξης. Αν τα άτομα ζητούν να αλλάξουν το βιοτικό τους επίπεδο, όσο οι διαφορές εισοδημάτων είναι μεγάλες τόσο οι

δυνατότητες απασχόλησης είναι πιο άνισες και η τάση για μετανάστευση είναι πιο ισχυρή. Η μετανάστευση εμφανίζεται τη στιγμή, όπου στον τόπο προέλευσης ξεκινά μια διαδικασία ανάπτυξης. Αυτή η διαδικασία ανάπτυξης μπορεί να προέρχεται είτε από εισβολή της εμπορευματικής οικονομίας, είτε από μια εθνική στρατηγική ανάπτυξης και ευνοεί και επιβάλλει μια εσωτερική κινητικότητα, επιφέρει ρήξη στις δημογραφικές και οικονομικές επιπτώσεις ενός τόπου και γενικότερα δίνει ελπίδες για βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των ατόμων (Κοτζαμάνης και Ταπεινός, 2002).

Με την πραγματοποίηση της παραπάνω ανάλυσης μπορούμε να αντιληφθούμε τον ιδιαίτερο ρόλο που διαδραματίζει η ανάπτυξη του κοινωνικού κεφαλαίου στη ζωή των ανθρώπων. Στην ενότητα αυτή θα δούμε, κατά πόσον το κοινωνικό κεφάλαιο επηρεάζει τις αποφάσεις για μετανάστευση σε περιοχές με εργατικό δυναμικό υψηλού επιπέδου κατάρτισης και υψηλού επιπέδου οικονομικής ανάπτυξης.

Η σχέση κοινωνικού κεφαλαίου και μετανάστευσης προς ανεπτυγμένους νομούς είναι αρκετά περίπλοκη, όπως παρατηρήσαμε και πιο πάνω, έτσι και η δημιουργία δικτύων, οικονομικών και κοινωνικών δεσμών και η εμπέδωση εμπιστοσύνης φαίνεται ότι διευκολύνουν την επίτευξη των στόχων μετανάστευσης.

Το κοινωνικό κεφάλαιο διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην απόφαση για μετανάστευση, πιθανόν σημαντικότερο από εκείνον που η νεοκλασική θεωρία του αποδίδει. Οι εμπειρικές έρευνες του Douglas Massey για τη Λατινική Αμερική (2005) έχουν καταδείξει ότι ο μετανάστης δεν είναι μόνο *homo economicus*, αλλά αποφασίζει σύμφωνα και με κριτήρια που αφορούν στο «κοινωνικό κεφάλαιο», τόσο στην περιοχή όπου βρίσκεται, όσο και στην περιοχή που πρόκειται να εγκατασταθεί. Οι προσωπικές σχέσεις και οι πολιτισμικές προτιμήσεις θα πρέπει να αποτελούν μέρος της θεωρίας της μετανάστευσης, πέραν των κλασικών θεωριών που επικεντρώνονται στα οικονομικά κίνητρα (Hillman και Weis, 1999).

Οι Cashin και Sahay (1996) ερευνήσαν τους προσδιοριστικούς παράγοντες της μετανάστευσης μεταξύ των ομόσπονδων κρατών της Ινδίας. Ανακάλυψαν ότι το εισόδημα στο κράτος προορισμού είχε πολύ μικρότερη επίδραση στην εσωτερική μετανάστευση κατά την περίοδο 1961-1991, από εκείνη που αποκάλυψαν οι μελέτες για την μεταξύ των πολιτειών μετανάστευση στις ΗΠΑ κατά το διάστημα 1900-1985 και στην Ιαπωνία κατά το 1955-1985. Διαπιστώνουμε, δηλαδή, ότι η επίδραση του εισοδήματος, ως κινήτρου μετανάστευσης, στην Ινδία είναι παρόμοια με εκείνη της μετανάστευσης μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών. Υποστηρίζουν ότι οι πιο σημαντικοί

λόγοι που εξηγούν αυτές τις διαφορές, από τη μια πλευρά των ΗΠΑ - Ιαπωνίας και από την άλλη Ευρώπης- Ινδίας, είναι οι κοινωνικές, πολιτισμικές και γλωσσικές διαφορές, οι οποίες ευθύνονται και για την χαμηλή κινητικότητα του εργατικού δυναμικού στην ΕΕ. Την υπόθεση αυτή υποστηρίζει και το γεγονός ότι την ένταξη της Ελλάδας στην Κοινότητα και στη συνέχεια της Ισπανίας και Πορτογαλίας δεν ακολούθησε κύμα μετανάστευσης προς τις περισσότερο ανεπτυγμένες περιοχές της Ευρώπης, όπως φοβούνταν και προέβλεπαν οι Ευρωπαίοι, γιατί και στις περιπτώσεις αυτές το κοινωνικό κεφάλαιο που θα εγκατέλειπαν (οικογένεια και φίλοι) έπαιξε το ρόλο του. Στην περίπτωση της ΕΕ, οι καλές προοπτικές οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης των χωρών που εντάσσονται στην Κοινότητα λειτουργούν αποτρεπτικά στη μετανάστευση, κι αυτό παρά τις μεγάλες εισοδηματικές διαφορές. Άρα και στη περίπτωση της ΕΕ η θεωρία του κοινωνικού κεφαλαίου είναι παρούσα.

Έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στις χώρες της πρώην Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης κατέδειξαν τη σχέση ανάμεσα στα ανεπτυγμένα συστήματα συγκοινωνιακών μέσων, την πρόσβαση σε πληροφορίες, τη δράση των δικτύων, την ύπαρξη των κοινωνικών ομάδων και τις δράσεις των διαφόρων οργανώσεων (Romaniszyn, 2002). Συνεπώς η παρουσία του κοινωνικού κεφαλαίου αποτελεί σημαντικό παράγοντα για τη μετανάστευση προς ανεπτυγμένους νομούς.

Σημαντικό ρόλο στην απόφαση για μετανάστευση κατέχουν οι γνωριμίες. Η ύπαρξη, δηλαδή, κοινωνικού κεφαλαίου (bonding και bridging social capital) ασκεί μεγάλη επίδραση στην απόφαση για μετανάστευση, πέρα και έξω από οικονομικά κίνητρα. Τέλος, όλοι οι παράγοντες που επηρεάζουν τα άτομα στην απόφασή τους για μετανάστευση εξαρτώνται και από τα προσωπικά χαρακτηριστικά τους και ποικίλουν από άτομο σε άτομο και από περιοχή σε περιοχή. Οι διαφορές οφείλονται στα διαφορετικά επίπεδα μόρφωσης, ιστορίας, πολιτισμού και προηγούμενων εμπειριών.

4.4 Προτάσεις

Οι νέες συνθήκες ανταγωνισμού και ο επακόλουθος καταμερισμός εργασίας έχουν ως αποτέλεσμα την μερική αντικατάσταση του τύπου μαζικής παραγωγής από νέες μορφές ευέλικτης παραγωγής, που βασίζονται στις μικρές μονάδες και στην εργασία σε ομάδες. Το κοινωνικό κεφάλαιο μέσω της ενεργοποίησης των δράσεων,

των δικτύων και συνεταιρισμών αποτελεί μια τέτοια ανάπτυξη λόγω της ευελιξίας που επέρχεται και επεκτείνεται και στον τομέα της κοινωνικής αναπαραγωγής της εργασίας.

Οι αλλαγές στον χώρο της παραγωγικής διαδικασίας επιφέρουν αντίστοιχες αλλαγές και στην δημόσια διοίκηση. Αυτό σημαίνει, ότι οι νέες μορφές οργάνωσης εργασίας που επέρχονται με την επανάσταση στις επικοινωνίες εκφράζονται με την μορφή της Νέας Δημόσιας Διαχείρισης (New Public Management), κατά την οποία ο πολίτης πρέπει να έχει σχέσεις πελάτη με τις τοπικές υπηρεσίες. Ο πολίτης πρέπει να έχει πρόσβαση στις Δημόσιες πληροφορίες σε άμεσο επίπεδο, αφού η νέα οικονομία βασίζεται στην γνώση και στην επεξεργασία της η οποία γίνεται στο πιο κοντινό, στην δράση / παραγωγή, επίπεδο. Η νέα σχέση πολίτη και τοπικού κράτους αποτελεί το κέντρο βάρους μιας νέας οικονομικής συγκυρίας. Οι κοινωνικοί συνεταιρισμοί επιτυγχάνουν αυτό ακριβώς. Οι νέες αλλαγές στην παραγωγική διαδικασία και η κυριαρχία της γνώσης στην εν γένει παραγωγή επιφέρουν μεγάλες καινοτομίες και στην κύρια φύση παροχής κοινωνικών υπηρεσιών ένταξης στην αγορά εργασίας (Τσομπάνογλου).

Η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου έχει αποτελέσει πεδίο μελετών που συνδέονται με την «κοινωνιολογία της ανάπτυξης» και εξετάζουν την κοινωνική διάσταση της ελεύθερης αγοράς. Το ζήτημα έχει απασχολήσει ειδικές ομάδες μελέτης και στρατηγικής σε χώρες οι οποίες έχουν παράδοση στην ανάλυση νέων πολιτικών και κοινωνικών τάσεων, όπως, για παράδειγμα, η Ιρλανδία και το Ηνωμένο Βασίλειο.

Το κοινωνικό κεφάλαιο συντίθεται από τα δίκτυα, τα πρότυπα, τις σχέσεις, τις αξίες και τις άτυπες κοινωνικές παραδοχές που διαμορφώνουν την ποσότητα και την ποιότητα των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων. Ακόμη, προσδιορίζεται από σειρά παραγόντων, όπως η ιστορία και η κουλτούρα, οι κοινωνικές δομές, η οικογένεια, η παιδεία, το δομημένο περιβάλλον, η οικιστική κινητικότητα, οι οικονομικές ανισότητες, η ισχύς και τα χαρακτηριστικά της κοινωνίας των πολιτών, τα πρότυπα της ατομικής καταναλωτικής συμπεριφοράς, οι προσωπικές αξίες, κ.λπ. εμφανίζει μια θετική συσχέτιση ανάμεσα στην οργάνωση και στην αποτελεσματικότητα της παραγωγής και παίζει πρωταρχικό ρόλο στη μείωση των οργανωτικών δαπανών συναλλαγής. Διευκολύνει επίσης τη συντονισμένη δράση για να επιτευχθούν οι επιθυμητοί στόχοι, δικαιολογεί την οργανωτική υποχρέωση, και οδηγεί σε έναν σημαντικό θετικό αντίκτυπο την «καινοτομία». Απαραίτητη προϋπόθεση για την

επίτευξη των παραπάνω στόχων αποτελεί η εμπιστοσύνη που πρέπει να υπάρχει μεταξύ των μελών της κοινωνίας. Έτσι η εμπιστοσύνη αποτελεί προϋπόθεση ενός υγιούς κοινωνικού κεφαλαίου (Fu, 2004).

Ποια είδη ενεργειών/πολιτικών μπορούν να εξυπηρετήσουν την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου; Η απάντηση μπορεί να δοθεί μέσα από δυο ευδιάκριτα αλλά αλληλοεξαρτώμενα χαρακτηριστικά γνωρίσματα. Το ένα σχετίζεται με την πολιτική, και το δεύτερο με τις πολιτικές. Η πολιτική περιλαμβάνει τους μηχανισμούς επίτευξης κοινωνικής συνοχής και την επιλογή των πολιτικών. Ο εκσυγχρονισμός της πολιτικής αποτελεί ένα ουσιαστικό στοιχείο για την ανάπτυξη. Μια εκσυγχρονισμένη πολιτική έχει περισσότερο ενδιαφέρον για τη βελτίωση της αποδοτικότητας και της αποτελεσματικότητας της γραφειοκρατίας. Αυτό, στη συνέχεια, παράγει περισσότερα συλλογικά αγαθά και εξωτερικές οικονομίες που ευνοούν τη χρήση του κοινωνικού κεφαλαίου στην αγορά.

Το δεύτερο σχετίζεται με τις πολιτικές και του ρόλου των δομών της γραφειοκρατίας. Στις μέρες μας, η ιδέα της τοπικής ανάπτυξης σε συνδυασμό με την ικανότητα για μάθηση και την ανάπτυξη των εξειδικευμένων τομέων της γνώσης που μπορούν να αυξήσουν την παραγωγικότητα μιας περιοχής, λαμβάνει όλο και περισσότερο χώρο. Συγχρόνως, περισσότερη προσοχή δίνεται κοινωνικά δίκτυο στο τοπικό επίπεδο (Trigilia, 2001).

Ορισμένες προτάσεις και πολιτικές που μπορούν να αναπτυχθούν αναφέρονται ως:

- (1) επέμβαση στην εκπαίδευση: τα υψηλά επίπεδα εκπαίδευσης είναι συνδεδεμένα με υψηλά επίπεδα κοινωνικού κεφαλαίου μεταξύ των ατόμων, ενώ η δια βίου μάθηση μπορεί να βοηθήσει να προωθήσει βασικές αξίες, όπως η ισότητα πρόσβασης σε νέες ευκαιρίες, ο εθελοντισμός και η συμμετοχή στην κοινωνία των πολιτών.
- (2) αυξημένη γνώση της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου: έρευνες έχουν δείξει ότι όταν οι δράστες ξέρουν περισσότερων για την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου, τότε τείνουν να την εφαρμόζουν και συχνότερα.
- (3) ενσωμάτωση της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου στο στρατηγικό προγραμματισμό: αύξηση της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου τόσο σε τοπικό όσο και σε περιφερειακό επίπεδο. Η σταδιακή συνειδητοποίηση της έννοιας οδηγεί και στην οικονομική ανάπτυξη.

- (4) υποστήριξη της δημιουργίας και της κινητοποίησης των δικτύων: οι σημαντικοί τύποι πρωτοβουλιών περιλαμβάνουν τον ενθαρρυντικό σχηματισμό και την κινητοποίηση των δικτύων ανάπτυξης, την «οικοδόμηση» των ΜΚΟ για να συμμετέχουν σε κοινωνικές υπηρεσίες ανάπτυξης και την ενδυνάμωση των αποκλεισμένων ομάδων.
- (5) παροχή ενός ενθαρρυντικού θεσμικού πλαισίου: τα παραδείγματα που θα παρέχονται θα πρέπει να αφορούν την παροχή θεσμικού πλαισίου που ενθαρρύνει τη συμμετοχή σε διάφορα επίπεδα, την προώθηση της αρχής της συνεργασίας με απώτερο στόχο τον κοινωνικό διάλογο.
- (6) μεγιστοποίηση της αλληλεπίδρασης των δραστών: η πολιτική θα πρέπει να προαγάγει τη συνεργασία μεταξύ των δημόσιων, ιδιωτικών και τρίτων τομέων, και σε οριζόντιο (bridging) και σε κάθετο επίπεδο (linking). Για να είναι αποδοτικός ο ρόλος του δημόσιου τομέα θα πρέπει να παρέχει ισχυρά κίνητρα και εργαλεία και επίσης θα πρέπει να παρέχει το απαραίτητο θεσμικό πλαίσιο (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 2005).

Η πολιτική απόφαση για τον εκσυγχρονισμό του κοινωνικού κεφαλαίου απαιτεί τη χάραξη πολιτικής προσανατολισμένης στο ατομικό, το κοινωνικό και το εθνικό επίπεδο. Στο ατομικό επίπεδο επιδρά, λόγω χάριν, μέσα από την υποστήριξη του θεσμού της οικογένειας και του γονεακού ρόλου εν γένει, την ανάπτυξη της κοινωνικής συμβουλευτικής, την υιοθέτηση νέων προσεγγίσεων στον χειρισμό των ατομικών παραβάσεων, ή την προβολή του εθελοντισμού. Στο κοινωνικό, με την προώθηση οργανώσεων τοπικού χαρακτήρα, την οργάνωση τοπικών δικτύων πληροφορικής, την ανανέωση του σχεδιασμού του δομημένου περιβάλλοντος, τις κοινωνικές δράσεις για την αντιμετώπιση της φτώχειας. Στο εθνικό, τέλος, με την εκμάθηση δράσεων που ενισχύσουν την κοινωνική προσφορά, την ανάπτυξη του εθελοντισμού με κίνητρα και κοινωνικές αμοιβές, τα δημοψηφίσματα ή τις ομάδες συζήτησης με θέματα ειδικού ενδιαφέροντος, την ενθάρρυνση της πολιτικής δράσης των νέων.

Η πιστοποίηση του κοινωνικού κεφαλαίου ως γενική λύση είναι λανθασμένη, λαμβάνοντας υπόψη ότι το κοινωνικό κεφάλαιο, είναι τέτοιο όπου για την επίτευξή του χρειάζονται και άλλοι σημαντικοί παράγοντες. Αναλύσεις και

Σοφία Πλατή

μελέτες γίνονται συνεχώς για να αναδείξουν τη θετική επιρροή του κοινωνικού κεφαλαίου στην ανάπτυξη. Ναι το κοινωνικό κεφάλαιο υπάρχει, και ναι είναι σημαντικό για την περιφερειακή τεχνολογική καινοτομία και ανάπτυξη. Εντούτοις, μπορεί να αναδειχθεί ικανοποιητικά με τη συνύπαρξή του με άλλους σημαντικούς παράγοντες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ:

- **Asteriou D., Agiomirgianakis G.M. (2001)**, “Human capital and economic growth, Time series evidence from Greece”, pp.481–489, *Journal of Policy Modeling* 23
- **Afouxenidis, A., Klee, G. & Cavouriaris, E. (2003)**, “Field study of ex-convicts reintegration into labour market and social life”, Τελική Έκθεση προς την DG for Employment and Social Affairs
- **Becker Gary Stanley (1975)**, *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*, 2nd ed., New York: National Bureau of Economic Research
- **Bergheim S. (2005)**, “Human capital is the key to growth: Success stories and policies for 2020”, Germany: Deutsche Bank Research
- **Cashin, P., & Sahay, R., (1996)**, “Regional Economic Growth and Convergence in India”, *Finance & Development*, March 1996
- **Chakraborty B., Gupta M.R., (2006)**, “ A note on the inclusion of Human Capital in the Lucas Model”, Vol.5, No. 3, pp211-224, *International Journal of Business and Economics*
- **Dinda S. (2007)**, “Social capital in the creation of human capital and economic growth: A productive consumption approach”, pp.2020–2033, *The Journal of Socio-Economics*
- **European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (2005)**, “Regional social capital in Europe”, Luxembourg
- **Fu Qianhong (2004)**, “Trust, Social Capital, and Organizational Effectiveness”, Paper submitted to the Faculty of the Virginia Polytechnic Institute and State University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Public and International Affairs, Blacksburg
- **Fukuyama F., (1995)**, “Trust-The Social Virtues and the Creation of Prosperity”, New York, The Free Press, Simon & Schuster Inc
- **Heitor Manuel V., Nunes Richard J., Conceição Pedro (2003)**, “Technological Change and the challenges for Regional Development: building social capital in

Less Favored Regions”, Center for Innovation, Technology and Policy Research, ,
Technical University of Lisbon, Portugal

- **Hillman A.S. & Weis A. (1999)**, “A Theory of Permissible Illigal Immigration“, European Journal of Political Economy, Vol.15, pp. 585-604
- **Iyer S., Kitson M., Toh B. (2005)**, “Social capital, economic growth and Regional Development”, Regional Studies, Vol.39.8, pp.1015-1040
- **Karlsson C., Johansson B. (2008)**, “Regional development and Knowledge”, CESIS, Electronic Working Paper Series, Paper No.76
- **Knack S., Keefer P. (1997)**, “Does social capital have an economic payoff? A cross – country investigation”, The Quarterly Journal of Economics
- **Olaniyan D.A., Okemakinde T. (2008)**, “Human Capital Theory: Implications for Education Development”, European Journal of Scientific Research
- **Paraskevopoulos, Chr., (2001)**, “Social Capital, Learning and EU Regional Policy Networks: Evidence from Greece”, Government and Opposition, vol.36 (2), Spring 2001
- **Romaniszyn K. (2002)**, in Triantafyllidou A., “Europeanization, National Identities and Migration”, London Routledge
- **Rutten R., Boekama F. (2007)**, “Regional social capital: Embeddedness, innovation networks and regional development”, Technological Forecasting & Social Change, pp.1834-1846
- **Sarkar D. (2007)**, “The role of human capital in economic growth revisited”, pp. 419-423, Applied Economics Letters, Department of Economics, Southern Methodist University
- **Social Analysis and Reporting Division Office for National Statistics October (2001)**, “Social Capital : A review of the literature”, national STATISTICS
- **Spellerberg, A. (1997)**, “Towards a framework for the measurement of social capital in Robinson”, Social Capital & Policy Development Institute of Policy Studies, Wellington, New Zealand.
- **Strīkis V., Peļše M. & Leikučs,G., (2007)**, “Social capital in farms of Latvia”, Latvia University of Agriculture, T.14, pp 86-90
- **The Development Agency for the North East of England (2005)**, “Social Capital and Economic Inclusion in The North East of England”, Report by

Durham University, Miles Strategic Consulting and White Young Green Ltd (WYG)

- **Trigilia Carlo (2001)**, “Social Capital and Local Development”, University of Florence, European Journal of Social Theory

ΕΛΛΗΝΙΚΗ:

- **Αφουξενίδης Α. (2004)**, “Κοινωνικό Κεφάλαιο και Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις στην Ελλάδα”, κείμενο του ερευνητικού προγράμματος της ΕΕ, ‘Organised Civil Society and European Governance’, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
- **Δριτσάκης Χ., Κηπουρός Α. (2007)**, “Ανθρώπινο κεφάλαιο και οικονομική ανάπτυξη: μια εμπειρική έρευνα για την Ελλάδα με την ανάλυση της αιτιότητας”, Τεύχος 2^ο, Τόμος 57, pp. 106-118, «ΣΠΟΥΔΑΙ», Πανεπιστήμιο Πειραιώς
- **Καββαδίας Π.Α. (1992)**, “Δείκτες περιφερειακής ανάπτυξης της Ελλάδας”. ΚΕΠΕ, Αθήνα
- **Καραμάνου Αν. (2006)**, “Κοινωνικό κεφάλαιο και μετανάστευση”, εργασία στα πλαίσια του μαθήματος “Η Μετανάστευση στην Ευρώπη”, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα
- **Καλαϊντζιδάκης Π., Καλυβίτης Σ., (2002)**, “Οικονομική μεγέθυνση: Θεωρία και πολιτική”, σελ.15-20, εκδόσεις ΚΡΙΤΙΚΗ, Αθήνα
- **Κοτζαμάνης Β. (επ.), Ταπεινός Γ.Φ., (2002)**, “Δημογραφία”, Βόλος: Εργαστήριο Δημογραφικών και κοινωνικών αναλύσεων, ΤΜΧΠΠΑ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
- **Λαμπριανίδης Α. (1993)**, “Ίδρυση περιφερειακών πανεπιστημίων :απόρροια πολιτικών περιφερειακής ανάπτυξης ή πολιτικών σκοπιμοτήτων” ΤΟΠΟΣ, τεύχος 006/93, σελ.111-139
- **Λαμπριανίδης Α. (2005)**, “Οικονομική Γεωγραφία”, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα
- **Μαρινέλλη Π. (2009)**, “Πώς το πολιτισμικό κεφάλαιο των μεταναστών επηρεάζει την εκμάθηση μιας ξένης γλώσσας”, ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ, Ευρωπαϊκό έτος διαπολιτισμικού διαλόγου: Συνομιλώντας με τις γλώσσες-πολιτισμούς

- **Μαλούτας Θ. (2000)**, “ΟΙ ΠΟΛΕΙΣ: Κοινωνικός και Οικονομικός αποκλεισμός, Ο ΑΤΛΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ”, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Β΄ Έκδοση, Αθήνα – Βόλος
- **Μουσούρα Δ. (2005)**, “Η έννοια της ανάπτυξης: Θεωρίες Ανάπτυξης – Υπανάπτυξης”, Κέντρο επιχειρηματικής και τεχνολογικής ανάπτυξης Ιονίων Νησιών, Ιούνιος
- **Πετράκος Γ. και Πολύζος Σ., (2006)**, “Οι περιφερειακές ανισότητες: Επισκόπηση θεωριών και υπολογισμός των ανισοτήτων στην Ελλάδα” στο Χρ. Κόλλιας, Χ. Ναζάκης και Μιχ. Χλέτσος (επ.) Σύγχρονες προσεγγίσεις της ελληνικής οικονομίας, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη
- **Πετράκος Γ. και Ψυχάρης Γ. (2004)**, “Περιφερειακή Ανάπτυξη στην Ελλάδα”. Εκδόσεις Κριτική
- **Πολύζος Σ. (2004)**, “Διαπεριφερειακές υποδομές και περιφερειακή ανάπτυξη: Μια θεωρητική διερεύνηση”, ΤΟΠΟΣ, τεύχος 20-21 σελ.25-49
- **Πολύζος Σ. και Πετράκος Γ. (2000)**, “ Διαπεριφερειακές οδικές αποστάσεις και παραγωγικότητα των περιφερειών: Μια εμπειρική διερεύνηση”, Τεχνικά Χρονικά, Επιστημονικές Εκδόσεις ΤΕΕ, ΙΙ, τεύχος 1 - 2
- **Σκούντζος Θεόδωρος Α. (1997)**, “Οικονομική Ανάπτυξη”, Εκδόσεις Α. Σταμούλης, Αθήνα
- **Σταϊκούρας Χρ. (2006)**, “Η Συμβολή της εκπαίδευσης, της έρευνας και της καινοτομίας στην οικονομική ανάπτυξη”, εισήγηση στο Αναπτυξιακό Συνέδριο Νομού Δράμας με θεματικό πεδίο Παιδεία – Εκπαίδευση – Έρευνα – Καινοτομία, Δράμα
- **Σταματίου Ελ. και Λαδιάς Χρ. (2007)**, “Σύνδεση Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης και Παραγωγής – Πανεπιστήμιο, Τοπική και Περιφερειακή Ανάπτυξη της Ηπείρου”, Εισήγηση στα πλαίσια του 5^{ου} Διεπιστημονικού Διαπανεπιστημιακού Συνεδρίου του ΕΜΠ και του ΜΕΚΔΕ του ΕΜΠ, Μέτσοβο
- **Τσομπάνογλου Γ. (2004)**, “Κοινωνική οικονομία, κοινωνικό κεφάλαιο, τοπική ανάπτυξη μέσω καινοτόμων δράσεων”, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη
- **Φουτάκης Δ. (2004)**, “Χώρος, ανταγωνιστικότητα και κοινωνικό κεφάλαιο: μια κριτική επισκόπηση”, στο Γ. Καυκαλάς (ΕΠ) Ζητήματα Χωρικής Ανάπτυξης: θεωρητικές προσεγγίσεις και πολιτικές, ΑΘΗΝΑ, εκδόσεις ΚΡΙΤΙΚΗ

- **Χατζηδήμα Στ. (2002)**, “Η συμβολή της εκπαίδευσης στην οικονομική ανάπτυξη”, «ΣΠΟΥΔΑΙ», Τόμος 52, Τεύχος 4ο, Πανεπιστήμιο Πειραιώς
- **Ψυχογιός Ι. (2005)**, “Δια βίου εκπαίδευση και κατάρτιση – Περιφερειακή ανάπτυξη και επίδραση της δια βίου εκπαίδευσης στην αγορά εργασίας”, Εισήγηση συνεδρίου

Άρθρα Εφημερίδων:

- **Στεργίου Ελένη (2007)**, “Πως η γνώση καθορίζει τη ζωή μας“, kathimerini.gr

Ιστοσελίδες:

- <http://www.rand.org/>
- <http://www.oecd.org>
- <http://cesis.abe.kth.se/>
- <http://www.infed.org/thinkers/putnam.htm>
- <http://www.economics.gr>
- <http://www.egnatia.gr> (Εγνατία Οδός Α.Ε. 2009)